

1. Každý Čech čtvrtmiliónářem

(Slovní zásoba. Slovní zásoba národní, individuální, aktivní a pasivní. Jádro slovní zásoby. Frekvence slov.)

To by nebylo špatné, řeknete si, a jistě máte na mysli např. vkladní knížku na sto tisíc, peníze na embéčko nebo fiata, na vilku se zahradou. Prozradíme vám, že těch sto tisíc je málo, můžete být bohatší — dvě stě padesát tisíc — 250 000 slov má každý Čech uloženo na knížce (a je těch knížek devět), které říkáme *Přiruční slovník jazyka českého* a z níž si může kdykoli „vybrat“ slovo, které „nemá“ (= nezná). A kdyby tam vhodné slovo nenašel, může je najít v Slovníku spisovného jazyka českého (4 díly) nebo v Slovníku spisovné češtiny, který je přímo škole určen. Slovníky zachycují slovní zásobu jazyka (o tom více dále).

Slovní zásoba jazyka je souhrn všech slov, která existují v určitém jazyce.

Velikost slovní zásoby je nesnadné určit. Ani nejrozsáhlejší slovníky ji nezachycují v úplnosti. Nadto se slovní zásoba stále mění. Onen čtvrtmilión slov v české slovní zásobě je číslo jistě menší, než je skutečnost. Je tedy česká slovní zásoba větší než čtvrt miliónu slov.

Jak bohatá je vaše slovní zásoba?

V III. dílu Slovníku spisovného jazyka českého (1968) je 43 611 slov. Ale nikdo z Čechů ta všechna slova nezná, ba ani autoři tohoto slovníku.

Národní slovní zásoba je mnohem větší než individuální slovní zásoba. Velikost průměrné individuální slovní zásoby jazykovědce velmi zajímala (znát její velikost je důležité např. při učení cizím jazykům). Zjistili, že je veliký rozdíl mezi aktivní slovní zásobou (které sami skutečně při mluvení a psaní užíváme) a pasivní slovní zásobou (které rozumíme, ale již neuvíváme). V r. 1935 se zjistilo, že pražská žena středně vzdělaná zná 5200 slov, prof. V. Příhoda soudí, že k běžnému mluvení a psaní stačí 1500 slov. Mezi aktivními individuálními slovníky jsou asi velké rozdíly: prof. V. Smilauer uvádí, že jednotlivci ovládají asi 3000 až 10 000 slov. Záleží na vzdělání, povolání, prostředí, na zájmech jednotlivce, četbě.

Kdo nemá zahrádku a kdo v ní nemá skalku, čte s údivem v Čapkově Zahradníkové roce, kolik jmen rostlin znají zahradníci:

Pěstování skalky se takto zjevuje jako vzrušující a vysoký sport; nadio vám poskytnete bez počtu nadšených překvapení, když třeba v závrtné výši jednoho lokte objevíte ve sbáče kvetoucí trs běloučké protěže nebo hvozdičku ledovcového nebo jiných, jak se tomu říká, dítek vysokohorské flóry. A co vám budu povídat; kdo si nevyplípal ty všeliki jaké miniaturní zvonečky, lomikameny, silenky, rozrazilky, písečnice, drabky a iberisty a tarče a plaménky (a dryas a trýzel a netřesky a rozchoodníky) a levanduli a mochnu a sasanku a rmen a huseník (a šater a edrajanthus a různé materidousky) a tris pumila a olympskou třezalku a oranžový jestřábník a devaterník a hořec a trávníčku a linarici (nezapomínejme ovšem na aster alpinus, plazivý pelyněk, erinus, pryšec, mydlíci a erodium a hutchinsii a paronychiu a thlaspi a aethionema, aniž ovšem na hledík, kociánek a nesečné jiné překrásné kvítky, jako je na příklad petrocallis, lithospermum, astragalus a jiné neméně důležitě, jako jsou pruousenky, horské řalky a jiné), tedy, kdo si nespěstoval tyto všechny květinky, nepočítaje mnoho jiných (z nichž uvádím aspoň onosma, acaciu, čepí nůsek, bahii a saginu a cherlerii), ten ať nemluví o všech kráskách světa; neboť neviděl to nejlibnější, co tato drsná země v jakési chvilce rozneženě (jež trvala jen několik set tisíc let) stvořila. Kdybyste viděli polštářek dianthu Musalae, posety nejružovějšími kvítky, jaké kdy —

Alé co vám to budu povídat; jen pěstitelé skalek znají to sektářské uchvázení.

Avšak i aktivní slovník je rozlišen. Sami u sebe můžete zjistit, že některých slov užíváte více při mluvení, některých jen při psaní, některých že při vypravování o svém dětství užijí slova obvyklého kdysi v jejich rodině, které neproslovili třeba i půl století.

Pasivní slovník jednotlivce je mnohem bohatší než aktivní, dokonce prý až pětkrát i víckrát.

Nejbohatší individuální slovník mají spisovatelé. Bylo by jistě zajímavé vědět, kolika slov užili ve svých dílech takoví mistři českého jazyka, jako byl Karel Čapek nebo Vladislav Vančura. Víme jen, že K. Čapek užil v knize Život a dílo skladatele Folkýna 4145 různých slov, v Obyčejném životě 4858 slov, E. Bass v Cirkuse Humberto 8673 slov. Angličané spočítali, že Shakespeare užil ve svých dílech celkem asi 23 000 slov. Odhadněme, že K. Čapek užil ve všech svých dílech 25 000 slov. Myslíte, že je to vzhledem k Shakespeareovi málo? Přidejte tedy: 30 000 slov. Jak daleko byl K. Čapek, opravdový mistr jazyka, od svého přání, které projevil v Chvále řeči české: „Chtěl bych užít aspoň jedinkrát všech krásných, určitých, živoucích slov, která jsou v tobě.“

Proč se mohou Češi domluvit?
(O jádru slovní zásoby)

Český národní slovník je bohatý, individuální slovník je mnohem menší a osobitý. Nenajdeme dva lidi, kteří by měli naprosto stejný slovník, ale nenajdeme také dva Čechy, kteří by si vůbec nerozuměli. Mnoho slov je běžných pro všechny, jsou pro nás tak samozřejmá a zároveň tak potřebná jako chléb: *voda, les, brát, jíst, jeden, zítřka*... Taková slova tvoří jádro slovní zásoby slovní a zároveň velmi stará. Jsou poměrně stálá. Umožňují dorozumění nejen mezi současníky, ale prostřednictvím psaných projevů i s generacemi minulými.

Které slovo je nejčastější?

Už jsme se dověděli, které slovo je nejdělnější, které je nejkrásnější a hned vám prozradíme, které je nejčastější: spojka *a*. V častosti výskytu (frekvenci) slov jsou velké rozdíly. Některých slov užíváme všichni denně anebo téměř denně, jiných jen zřídka. Poměrně řídké je např. slovo *milionář* — a to se nedivíme, milionáři u nás nejsou, leda řidiči, kteří ujeli milion kilometrů bez nehody, ale slovo *milion* je $25 \times$ častější; počítáme tedy asi dšst. Je i velký rozdíl ve frekvenci slov v projevech mluvených a v projevech psaných. V řeči často užijeme slovo *moučník*, ale v psaných projevech se objeví jen náhodou. Jsou i rozdíly mezi zaměstáními. Nepřekvapí vás, že družstevník neužije slovo *přechodník*, lékař zase slova *ozim*. Jsou i slova módní. Před časem bylo hojně slovo „dopad“ ve významu účinek (nevhodné), dnes už nastal jeho „odpad“. Ve dvacátých letech byl v nespisovném vyjadřování každý mladík „pardál“ (podle písně „Točte se dál, párové, točte se...“ — lidová vynalézavost změnila na *pardálové*), dnes už jsou pardáli zase jen v zoologických zahradách. Jsou i slova časová, jejichž frekvence je závislá na událostech, viz např. nyní hojně užívané slovo *Vietnam*.

„Ligová“ tabulka slov podle frekvence

Ve frekvenčním slovníku (Frekvence slov, slovních druhů a tvarů) najdeme pořadí 10 000 slov podle frekvence v psaném jazyce. Na prvním místě je spojka *a*, na posledním slovo *nezapomenutelný*, pořadí 9999 má slovo *mravenec*.

Uvedeme pořadí 10 nejčastějších slov:

a, být, ten, v(e), on, na, že, s(e), z(e), který.

Ve slovenském jazyce (podle díla Frekvencia slov v slovenčine od J. Mistríka) je toto pořadí:

a, byť, v, na, sa, ten, on, že, z, ako.

Co pozorujete? Nejčastější slova nejsou vlastně významová, nýbrž formální. První podstatné jméno *pán (pan)* má pořadí 48, první přídavné jméno *celý* 58.

Ve slovenském jazyce je první podstatné jméno rovněž na 48. místě (ale je to slovo *člověk*), první přídavné jméno je také *celý*, ale na 49. místě.

2. O slově, o slovním významu a o systému ve slovní zásobě

(Slovo, význam slovní a mluvnický. Sousedství. Slovo popisné a značkové. Systém slovní zásoby)

● Víte, co je „*louařin*“? Nevíte, ale nijak se nad tím nermuťte. My to také nevíme. Utvořili jsme to „slovo“ zcela náhodně, v žádném slovníku je nenajdete, nemá žádný význam. A protože nemá žádný význam, není to slovo, nýbrž jenom skupina hlásek, třebaže jsou uspořádány způsobem obvyklým v českých slovech. Děti sice někdy tvoří taková „slova“, kterým rozumějí jen ony mezi sebou, takže řečí některých rodin žijí taková „slova“, ale slouží k dorozumění jen nepřátelnému počtu lidí; mívají krátký život. Aby se skupina hlásek stala slovem, musí mít ustálený význam, srozumitelný většinu počtu lidí, musí být uštěvátna a způsobem obvyklým uspořádána i vnější podoba (zřídka je to hláska jediná). Významy jednotlivých slov popisují slovníky.

Mnohá slova nevyjadřují jen slovní (lexikální; z řeckého *lexikon* — slovník) význam. Např. slovo *řidičům* vedle slovního významu (lidé, kteří řídí) vyjadřuje pád (jde o třetí), číslo (množné), rod (mužský). Vedle slovního významu vyjadřují slova také významy mluvnické (pád, číslo, rod, osobu, čas...).

Sousloví

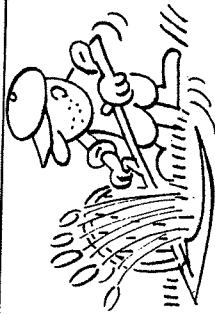
Někdy k pojmenování předmětů, jevů, dějů, vztahů... užíváme dvou i více slov: *Sumava*, ale *Český les*, *Krušné hory*, *Nusle*, ale *Staré Město*, *Valašské Meziříčí*; *sedmikráska*, ale *vltčí mák*, *kozí pysk*; *stíhačka*, ale *tryskové letadlo*; *rychlík*, ale *osobní vlak*; *Československo* — *Československá socialistická republika*. Takovým několikaslovným pojmenováním říkáme *sousloví*.

Máme tedy pojmenování (slova) nebo několikaslovná (sousedství).

Sousloví, zejména víceslovná, zdají se mluvčím v běžném vyjadřování, příliš obsírná, zdlouhavá, a proto je často nahrazují jednoslovnými pojmennými: *tryskové letadlo* — *tryskáč*, *výškový (věžový) dům* — *věžák*, *jednolůžkový pokoj* — *jednolůžák*, *uherský salám* — *uherák*, *dětský domov* — *děčák*, *Václavské náměstí* — *Václavák*, *Státní úřad plánovací* — *Pláňák*. Tyto náhrady zpravidla nejsou součástí spisovné slovní zásoby a ve spisovném vyjadřování se jim vyhýbáme.

Víte, co je *hrabice*? A co je *brdo*?

(Slova popisná a značková)

I ten, kdo nezná přesný význam slova *hrabice*, ví, že to slovo souvisí nějak s hrabáním, že je to něco k hrabání. Už podobou to slovo svůj význam napovídá, popisuje. Hrabice je nářadí k ručnímu sekání obilí; skládá se z kosa a z kosiště upraveného tak, aby se obilí uťaté kosou na něm srovnalo (shrabalo); trhnutím hrabící sekáč srovnané obilí shodí na strniště. Také slovo *kosiště* napovídá význam: nějak souvisí s kosou (kosa se na kosiště upevňuje). Takovým slovům (pojmenováním) říkáme *popisná*. Jistý obchod se jmenuje *Louěna*. Protože známe slovo *lovit*, *lov*, *lovec*, *úlovek*, *lovecký*, *lovíště*... snadno si domyslíme, co se tam asi prodává. Pojmenování je výstižné, vhodné. A víte, co je *brdo*? Můžeme se s vámi vsadit o zmrzlinu, že nevíte. Asi znáte rčení *dělat něco na jedno brdo*, možná, že si vzpomeneš na Brdy, ale o významu slova *brdo* vám to nepoví noc. Musíte se podívat do slovníku, kde se dovíte, že je to součást tkalcovského stavu. A v naučném slovníku se dovíte, že je to jakýsi hřeben, jehož zuby (ostny, paprsky) procházejí nitě, z nichž se tká látka. Tkát na jedno brdo — tkát stejným způsobem — dělat něco stejným způsobem. Slovo *brdo* je slovo *tráva, chudý*. Podobné je pro nás značkové slovo i *strniště, kyslík, brko, chudák, chudobný, zchudnout* jsou slova popisná.

Povědomí o tom, které slovo je popisné a které značkové, není u všech lidí stejné. Všichni víme, že *bičičité* souvisí nějak s bičem (uvazuje se na ně), a proto je to slovo pro každého popisné, ale slovo *přílba* bude mnohý pokládat za značkové. Kdo si uvědomí souvislost se slovem *leb* (*lebka*), určí je jako popisné. Poznáváme souvislost *pivo* a *pít*, ale nenapadá nás souvislost mezi *žito* a *žít*, *poručit* a *ruka*, *rudý* a *ryzí(ryzec)*.

Pan Kolbaba a slovní zásoba (O systému v slovní zásobě)

Místo o slovech začneme o lidech. Lidé je mnoho, a přece každý jednotlivce má rozmanité vztahy k jiným lidem. Vybereme si jako příklad pana Kolbabu, kterého všichni znáte z Čapkovy Poštácké pohádky. Pan Kolbaba mluvil česky a to ho spojovalo se všemi Čechy. Byl pošťákem a to ho spojovalo se všemi zaměstnanci na poště (vztahy zaměstnanecké). Pan Kolbaba měl otce a maminku a dále asi rodinu (pohádka sice o tom nic neříká) — byl tedy ve vztahu k manželce, k synům, k dcerám, měl možná vnuky, vnučky, snad i bratry, sestry, strýčky atd. (vztahy příbuzenské). Bydlel možná v Orebitské ulici na Žižkově — byl ve vztahu k obyvatelům domu, ulice (vztahy obyvatelské). — Kolbaba je v Praze (v telefonním seznamu z roku 1978—79 třináct (a tři Kolbabové) — a v republice vůbec — dost; někteří byli jeho příbuzní, ale s ostatními ho spojovalo jen stejné jméno. Pan Kolbaba byl ve vztahu k mnoha lidem.

A tak je to i se slovy. Slovní zásoba je veliká, ale každé slovo v ní je v nějakém vztahu ke slovíčkům ostatním; některé má takových vztahů více, některé méně. Podle těchto vztahů je slovní zásoba uspořádána a podle nich si také při jednom slově vybavujeme ostatní. Naznačíme si některé vztahy:

(podle společného původu) *les, lesík, lesíček, lesní, lesník, prales, pralesní, zalesnit...*

(podle způsobu odvození) *učitel, hlasatel, ukazatel, tazatel, vykonavatel...*

prales, pračlověk, praotec, prastarý, pradávny...

(podle věcné souvislosti) *žák, školák, student, učitel, profesor, ředitel, škola, třída, lavice, tabule...*

(ozdobné předměty) *prstýnek, náramek, brož, Jehlice...*

(barvy) *červený, modrý, žlutý, fialový, zelený...*

(podle opačného významu) *běloch — černoch, světlo — tma, ostrý — tupý...*

Slovní zásoba popisují slovníky. Ale o těch si přečtete samostatnou kapitolu.

3. Slovní zásoba se neustále mění

(Slova zanikají. Slovní zásoba se neustále obohacuje: saará slova dostávají nový význam. Tvoří se nová slova. Přejímání slov)

Náš život se neustále mění, i když si to neuvědomujeme. Josef Jungmann chodil po Praze pěšky, a když pospíchal, mohl jet kočárem taženým koňmi. Dnes by mohl jezdit po Praze tramvají, autobusem nebo metrem, a kdyby

pospíchal, mohl by jet taxikem. Žádné ze slov *tramvaj, autobus, metro, taxík* nenajdeme v Jungmannově Slovníku, protože věci jimi označované tehdy neexistovaly. Pražané nesvítili ani žárovkami, ani zářivkami a večer nevysedávali ani u rádia, ani u televizoru.

Přijíždí sv. Martin ještě na brúně? (Slova zanikají)

Možná, že jste to pořekadlo ještě zaslechli, ale vaši dědové je znali určitě, aspoň ti, kteří pocházeli z venkova. Vyjadřuje, že počátkem listopadu začíná u nás padat první sníh (Martina je 11. listopadu). Znění pořekadla se však měnilo. Kdysi: *Martin přijížděl „na brúně“,* potom „na bílé brúně“ a dnes — pokud se pořekadla vůbec užije — „na bílém koni“. Lidé totiž časem zapomněli původní význam slova *brúna*. Bílému koni naši předkové říkali *kůň broný* (bílý), *bróna* (*brúna*). My dnes hovoříme jen o bílých koních a bělouších (v nář. a lid. o „šimlech“). Zaniklo slovo *broný*; slovo *brúna* sice v pořekadle vydrželo, ale ne s významem „bílý kůň“, nýbrž jen kůň vůbec. A tak začal Martin jezdit na „bílém“ brúně, básník znal dokonce „černou“ brúnu (mor na černé brúně). Znění pořekadla (*na brúně — na bílé brúně — na bílém koni*) ukazuje vývoj slovní zásoby: slovo *brúna* vyšlo z užívání, oputřovalo se, bylo nahrazeno jiným (*bělouš*).

V Praze je Celetná ulice. Dříve se menovala *Caletná, p'rotčz* v ní byli pekaři, kteří pekli *calty*. V Praze už se to pečivo nepeče, málokdo dnes ví, co je *calta*; a tak s označovanou věcí mizí, zaniká i slovo. Dnes už se nevytrábí brně (brnění), a proto nejsou ani *brníeři*, kteří je dělali. Vojsko už nevrhá na obležené hrady nebo obležená města kameny, a proto jen odborníci vědí, že *blída* byl válečný stroj k metání kamenů. Dnešní voják neobléká *kružíeř* (pancír) a nebojuje *hrálí* (1. p. *hrátie*, kopti). Zanikly věci, zaniklo i jejich pojmenování.

iných důvodů. V jedné knížce z r. 1617 se dočteme "éno loket (pražský), sáh (3 lokte), látro (4 lokte), es se však užívá jiných měr, slovo látro zaniklo, slo- / jiném významu, slova sáh a loket jsou ve významu ená nejapný žert, ale už dávno neříkáme japatí (pozoro- / jed, zanikl však jedovník, jedovec (travič) a jediti (drásati, / ve slovenském napaředit), jedati sé (zlobiti se). Nemáme už / orž jen včelaře, protože včely nejsou v brtích (dutinách stromů), / stujeme je v úlech. Kdo hledal právo (spravedlnost), tomu pomohla / oud) a cúdař (soudce). Hospodyně nedává na hrnec kopruvadio (pok- / , v kamnech už nemá horné uhlí (žhavé uhlí), nedělá maso se šašič, / orž s omáčkou. Netrefa (tulipas) mohl se zlíti s někým (hněvat se), ručest / rychlost) ho neprovázela, nestával se z něho batík (miláček) lidí. U cesty / silné) nečeká dráč, lapák, lapka, lapka (loupežník) na cestující, / lúpežník se zachoval v pohádkovém loupežníkovi, ale nás lupič provozuje / řemeslo stejně nepravé (nešlechtné, nezákonné) jako jeho staročeský kole- / ga. Mnohý pan Několný ani neví, že nekolný znamenalo "tvrdý, zavilý, / urputný".

Některá slova nám "stárnou před očima". Požár dnes hasí požárníci, jen / v obecné češtině ještě hasiči (a také někteří sportovci jsou u diváků "hasi- / čí"). Rovněž slovo švec "zesláro", bylo vytlačeno obuvníkem, ale v po- / hádkách se drží (představte si: Byl jednou jeden "obuvník...") a snad / i v obecné češtině. Leckdy se takových slov využívá k posměšnému vy- / jádření.

• Jan řečený Domsík aneb Janek od zvonu na návštěvě u Matěje Broučka
(Slovní zásoba se stále rozmnožuje)

Představte si, že byste se jednou probudili v čase husitských válek! A to se / stalo počestnému pražskému měšťanu Matěji Broučkovi v „Novém epo- / chálním výletu pana Broučka, tentokráte do patnáctého století“ od Svato- / pluka Čecha.

Pan Brouček nevyšel z překvapení, ale ještě větší překvapení by zažil / jeho hostitel Janek od zvonu, kdyby se ocitl v domácnosti novodobého / Matěje Broučka. Janek by našel našeho Broučka třeba ve věžovém domě, do / bytu by jeli výtahem, stiskli by vypínač, rozsvítila by se žárovka nebo / zářivka, varíl by na plynu, poslouchali by rádio nebo by se dívali na televi- / zi, Janek by poprvé pil kávu, poprvé by viděl cigaretu, kterou by pan Brou- / ček zapálil sirkou, zápalkou nebo zapalovačem atd. Janek by se nebal bací- / lů, ale také ne atomové bomby. Od dob husitských se život změnil, přibýlo / mnoho nových věcí, mnoho poznatků, přibýlo mnoho nových slov.

Můžeme se přesvědčit i jinak. Vypíšeme si ze staročeského slovníku / slova začínající na ho- až k heslu hoditi:

hobezný, hobl, hoblén, hoblík, hoblouvatí, hoblouna, hod, hodina, hodin- / ka, hodinný, hodiny, hoditi.

Je jich 12 (vynechali jsme vlastní jména). V PS od hesla ho/hó po hoditi / najdeme 50 hesel (čtyřikrát více). Slova vytištěná kurzívou jsou uvedena / v obou slovníčích.

Znali starí Čechové letadla?

(Stará slova dostávají nový význam)

Budete překvapeni: znali. V starém rukopisu čteme „všeka letadla ne- / beská“, avšak slovo letadlo neznamenal to, co dnes, nýbrž to, co dnes / slovo pták (pták létá). Casem však z dvojice letáadlo — pták převládlo slovo / pták a slova letadlo se užilo k pojmenování nové věci (která létá): přístroj / k létání. V Jungmannově Slovníku už čteme, že je to „nástroj k létání“, ale / význam „pták“ se tam ještě uvádí. A dnes už slovo letadlo znamená jen / jistý druh „nástroje na létání“, ale nemůžeme tak označit např. balón, / helikoptéru, raketu. Podivuhodné, vidě! Slovo se zachovává, ale dostane / nový význam.

V nové češtině máme řadu slov, jejichž dnešní význam je jiný než ve / staré češtině; např. (význam v staré češtině je uveden v závorce): žusík / (mučící nástroj), blatník (člověk uklizející bláto, také druh ptáka), dráha / (zástup, družina), bělizza (bílá kožešina), osudí (nádobu), obroda (úroda), / nárok (nařčení, pomluva), ryzí (červený), tákomy (žádostivý, hltaavý), / častý (hustý), bohaty (vznešený, statečný), pitomy (krotký, ochotný, / krmený) aj.

Jazyk je někdy hospodárný, ekonomický, ekonomický. Nezboví se slova, kterého už / není v jeho významu potřebí, ybrž slovo žije dále novým významem. / Avšak jazyk není hospodárný vždy, jak jste se dočetli už dříve: mnohá / slova zanikla úplně.

V jazyce však existuje důmyslný způsob, velmi úsporný, jak využít slova / už hotového, živého, k pojmenování nové věci: k dosavadními významu / slova (nebo významům) přibude význam nový. A tak chlapi jezdí na kole / (velocipedu), v plášti (pneumatice) je duše. Podobně máme v rozhlasových / přístrojích lampy, v rozhlase se vysílá, mluvíme o křídle ve fotbalovém / mužstvu. Taková slova jsou mnohovýznamová (slova mnohoznač- / n á).

Obohacování z domácích zdrojů

(Tvoří se nová slova)

Při tvoření nových slov se využívá dosavadní slovní zásoby a od slov již / existujících (s domácími i cizími kořeny se tvoří nová slova několika / způsoby:

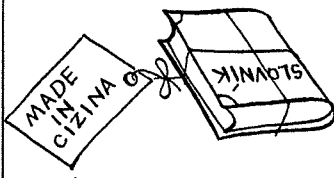
- a) odvozování (předponami a příponami): *letec* (letět), *padák* (padat), *stavbař* (stavba);
 b) skládáním: *plynoměr*, *vodolébka*, *severovýchod*;
 c) zkracováním: *Cedok* (Československá dopravní kancelář).

Funkci jednoslovných pojmenování plní i pojmenování několikaslovná (sousloví: *gramofonová deska*, *podzemní dráha*, *telegrafický klíč*, *psací stroj*).

O tvorech nových slov se však dočtete více v jiných kapitolách.

Co není doma, dodá cizina

(Přejímání slov z jiných jazyků)

Jestliže se u nás některé zboží nevyrobí, dovezeme je z ciziny. Dovážíme však i některé věci, které se u nás vyrábějí — a třeba i stejné dobré. Můžeme si vybrat. A něco podobného (ale jen podobného) existuje v jazyce.

A tak máme v jazyce „dovozená“ slova jako *vitamín*, *atom*, *kakao*, *hokej*, *jachta*, *penicilin* aj. Někdy je trochu počestíme (*magónka*, *blůza*), někdy jsou počestěna tak, že jejich cizí původ pozná jen odborník (*žák*, *škola*, *košile*, *anděl*), ale jako *p e j a t a s l o* a je vůbec nepocítujeme. O přejímání cizích slov a o jejich osudech se dočtete v následující kapitole.

4. V české kuchyni

(O přejímání cizích slov. Invasze latinských a řeckých slov. Češi poznávali svět. Slova původem exotická. Výpůjčky z jazyků slovanských. Česká slova v cizině)

Slyšíme-li, že to neb ono živé slovo pochází z některého cizího jazyka, nemůžeme z toho soudit, že v něm má (nebo mělo) touz podobu a též význam. V české *košili* ne každý pozná latinské slovo *casula* (c = k), které označo-

valo od původu „plášť s kapucí“. Jazyky přejímají slova i z jazyků, jimiž mluví národy velmi vzdálené. Nejde potom zpravidla o přímé přejetí slova, nýbrž o přejetí prostřednictvím jazyka národa bližšího. Porozumíte tomu dobře na příkladu, který uvádí profesor V. Šmilauer.

Všichni znáte jistě zázvor. Ale slovo *zázvor* není naše, nýbrž přišlo k nám z italského, kde tehdy znělo *zenzavero* (dnes *gengero*, *zenzero* [dzendzero]). Do italského přišlo z latiny, kde mělo podobu *zingiber*. Římané poznali zázvor u Řeků v podobě *dzingiberis* a řecké slovo je z indického *śrngavéra*. Zopakujeme si tu pouť slova: ind. *śrngavéra* → řeč. *dzingiberis* → lat. *zingiber* → it. *zenzavero* → (čes.) *zázvor*. Prošlo obvyklou „středomošskou“ cestou.

V české kuchyni

Nebojte se, nebudeme vám vykládat o českých „národních“ jídlech, jako je vepřová pečeně nebo husa s knedlíkem a zelím, o buchtách s tvarohem nebo mákem, anebo o škubánkách. Chceme jen chvíli pobýt v české kuchyni a všimnout si pojmenování některých věcí, zdali jsou od původu domácí, česká, z období praslovanské jednoty, anebo přejatá z cizích jazyků.

Otvíráme tedy českou *kuchyni* (ze střílat. *cocina*, přes němč.). Hospodyně vaří na *hamnech* (z řeč. přes lat. a ital. nebo *sporáku* (podle něm. *Sparherd*). Na stole je prostřeno: *talíře* (z ital. přes němč.), *lžíce*, *vidličky*, *nože*; *vida*, *přístroje* jsou naše. Hospodyně připravuje jídlo v *hrncích*, v *kastrole* (z franc. *casserole* [šti kaseroll]), na *pánvi* (přes němč. z lat. *panna*, *patina*), nebo v *troubě* (z germ. *trumba*). Jak je vidět, kuchyňské zařízení se měnilo a s novými věcmi přicházela i cizí jména.

Zajímavá jsou jména zvířat a ptáků, jejichž maso se dostává do české kuchyně. *Kráva*, *vůl*, *býk*, *ovce*, *koza*, *jeheň*, *kůň*, *zajíc* mají u nás domovské právo, jen *králík* připutoval z latiny (*cuniculus*) přes němčinu (v starší

němčině se podoba *künicin* považovala za zdobnětinu ke *künic* [König, král] — a my ten omyl přejali: *král* — *králík*) a *beran* a *jelen* a *srna* byli tu dříve než Slované (praevrop.). Stejný obraz najdeme u jmen ptáků, jejichž maso bývá na našem jídelním lístku: *husa*, *slévice*, *kuře*, *kachna*, *koroptev* jsou také „doma“, jen *krůta* (z němč.) a *bažant* (z řečtiny, podle řeky *Fasis* na Kavkazu, kde bažantí původně žili) jsou přistěhovalci. Hojnost masa poskytovaly řeky a naši předkové dobře znali ryby, které jsou v kuchyni nejmítanější: *štika*, *úhoř*, *okoun* (oko, při vytažení z vody vybouří oči), *pstruh* (k *pestrý*, staročes. *pstrý*; má červené tečky), *sumec*; jen nejméněší *kapr* a potom *andát* mají jména původem praevropská.

Nyní si všimneme potravin, které se zpravidla přikládají k masu (v závorce se uvádí původ slova, nikoli cesta, již se k nám dostalo): *kroupy*, *hrách* (praevrop.), *čočka*, *fazole* (z řečtiny), *ryže* (z ind.), *brambory* (podle Branibory, odkud se k nám dostaly), *kuřičice* (asi z turečtiny), *sója* (z japonsčiny). Z mouky se vaří *knedlíky* (z něm. Knödel; M. J. Hus marně káral Pražany, aby užívali českého slova *šišky*), připravují se z ní *spagety* (z ital.), *makaróny* (ital.) nebo *nudle* (z něm.).

V potravinách je tedy cizina zasoupena pestře a ještě více je zastoupena v zelenině: *mrkev* je slovo praevropské, obilížené *zelí* je „naše“, také *chřest* a *květák*, ale *kedluběn* je z němčiny, *kapusta* a *salát* z italské, z řečtiny přes další jazyky připutoval *celer*, také *petržel* a *okurka* pocházejí z řečtiny, *špenát* dokonce z perštiny. *Ředkev* a *řepu* znali předkové odedávna, *meloun* je z řečtiny.

Vhodných chutí se při vaření dosahuje rozmanitými přísadami, kořením. Koření se dovážela většinou z východních zemí. Byla tedy drahá, ale naši předkové jich užívali více než my. Domácí původ mají jména *česnek* a *pažitka*. Názvy koření putovaly do češtiny většinou prostřednictvím latiny a řečtiny: *šafrán* a *cibule* z arabštiny, *zázvor* a *pepř* z indičtiny, *kmín* z hebrejštiny.

K obědu nebo večeři nemá chybět ovoce. *Jablko* (praevropské) je prý jediné ovoce, které jsme nepoznali od Římanů. Avšak i slova *hruška*, *orech* jsou praevropská, slova *meruňka* a *třešně* se do češtiny dostala z latiny, *rybíz* z arabštiny, *mandle* je slovo semitské, *pomeranč* z italské. *Banán* připutoval z řeči afrických černochů (přes španěl. *banana*), *datle* z řečtiny (*daktylos*) a *fig* z latiny. Nezbytný *citrón* je z latiny (*citrus*), ale od původu je asi praevropské.

Při jídle je nutno i pít. Nejlepší je naše *voda*, *minerálka* anebo *sodovka* (obě z francouzštiny). Domovské právo má v češtině *pivo*, slovo *vino* je řeckolatinské. Ze silné alkoholických nápojů je naše *slivovice* (*sliva* — pův. švestka), *rakije* z turečtiny, *koňak* z francouzštiny (podle jména města *Cognac* [koňak]). Slovo *limonáda* je sice z italské (k nám přes franc. a němč.), ale slovo *limone* (= citrón) doputovalo do italské až z perštiny.

Máte rádi mléčnou večeři? Domácí jsou *mléko*, *smetana*, *sýr*, ale *tvarož* přejali Slované z mongolštiny, *Jogurt* (přes bulharštinu) z turečtiny.

Málem bychom zapomněli: nedá se přece vařit bez soli a těžko se lze obejít bez cukru. Slovo *sůl* je naše, *prastaré*, *cukr* je rovněž slovo starší a pochází až z indičtiny (*šakara*, arab. *sukkar*, ital. *zucchero*, něm. *Zucker*).

Asi byste nám neodpustili, kdybychom opominuli kávu, čaj a kakao. Všechna ta slova pocházejí zdaleka. *Káva* k nám měla nejbliž (arabské *kahva*). Náš čaj měl opravdu dalekou cestu: z Číny. Ale stálo to za to, dostal se k nám dvojitou cestou a také v dvojí podobě. Čínské pojmenování pro obilný čaj zní v severočínštině *čcha* a to se dostalo přes Asii do rúštiny a pak k nám v podobě *čaj*; jihočínské té mělo ještě další cestu: dostalo se do češtiny v podobě *thé* přes západní jazyky a dostalo u nás obměněný význam: odvar z léčivých bylin. Není to zajímavé? Lahodné nápoje *kakao* a *čokoládu* označují stejně příjemná slova. Obě přišla prostřednictvím španělským z indiánských jazyků (*cacau* [kakau]; *chocolatl*).

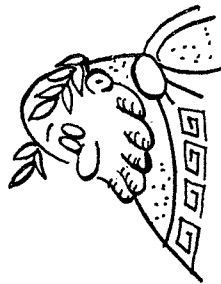
Celý svět se ozývá v názvech toho, co je v české kuchyni a co jíme, a to jsme ještě mnoho věcí vynechali. Přejatá slova jsou obrazem styku národů, obrazem starých obchodních cest. Jsou také obrazem šíření vzdělanosti vůbec, styků a poměrů politických a obchodních, rozvoje výroby.

Ovšem původ slova a věci není vždy totožný; papír vynalezli Číňané, ale slovo je řecké.

Invasze latinských a řeckých slov do češtiny

V 9. století začalo k nám pronikat křesťanství, a to jednak ze západu (s bohoslužebnou řečí latinskou), jednak od východu (s bohoslužebnou řečí staroslověnsčinou).

Západní křesťanství u nás nakonec zvítězilo. S křesťanstvím k nám přišla slova latinská a prostřednictvím latiny i řecká: *kříž* (*crux*), *křesťan* (*christianus*), *kalich* (*calix*), *pohan* (*paganus*), *dábel* (*diabolus* — *diabolos*), *satan* (*satanas*, od původu hebrejské), *anděl* (*angelus*, *angelos*).

S křesťanstvím k nám přicházela i vzdělanost. Řečí vzdělanců byla latina, latinské byly i školy. A tak není divu, že do českého jazyka proniklo další množství slov latinských i řeckých, ale i z jiných jazyků. Mnoho jich

v našem jazyce tak zdomácnělo, že už jejich cizí původ vůbec necítíme. Poznal by někdo ve slově *žák* latinské *diaconus* (řecké *diakonos*)? Napadlo by vás, že *škola* je lat.řec. *schola/schola*? A podobně zdomácněla slova *mistr* (magister), *košile* (casula), *židle* (sedile), ale také *pepř* (piper, ovšem latina si to slovo vypůjčila od Řeků, ti od Indů), *kmin*. Na mnohých, zejména odborných slovech, je ten cizí kabát dosud znát, ale užíváme jich zcela běžně: *matematika*, *muzika*, *infinitiv*.

Češi poznávali svět

V průběhu dějin se Čechové nejčastěji — a také velmi brzo — setkávali s Němci, později s Italy, Francouzi, Španěly i s jinými národy.

S Němci přišel náš národ do styku velmi brzy, v nejstarších dobách. Vzájemné styky byly hojné a není tedy divu, že do češtiny pronikala německá slova. Podoba těchto starých výpůjček se zpravidla zcela počeštila (avšak změnila se i podoba přejatého slova v němčině), např. *burva* (z dřívějšího něm. *Farwe*; dnešní podoba *Farbe*, z níž je slovenské *farba*).

Německá slova k nám pronikala v průběhu celých dějin. Mnohá se stala součástí běžné slovní zásoby: *cop*, *drát*, *hadr*, *haléř*, *kašna*, *klacek*, *koule*, *musiti*, *plech*, *plotna*, *pytel*, *roura*, *rytiř*, *stodola*, *škoda*, *šle*, *šlechta*, *šunka*, *šupina*, *truhla*, *válec*, *žert*.

S rozvojem rytiřství, se zakládáním měst, s rozvojem řemesel a obchodu a s rozvojem vědy a umění obohacuje se čeština o nová slova z těchto oblastí, o slova italská, francouzská a ovšem i německá, latinská, řecká.

Italská slova pronikají do oboru peněžnictví (*banka*, *bankrot*, *valuta*), do výtvarného umění (*freska*, *mozaika*, *sgraffito*, *kupole*, *altán*, *loggie*), hudby (*adagio*, *tenor*, *bas*, *soprán*, *viola*). V italských městech kvetl obchod, bohatá města podporovala umění. Přijímali jsme ovšem i slova běžného života (*bandita*, *biřic*, *kalhoty*, *škarpa*).

Francouzská slova k nám pronikala (často německým prostřednictvím) hojně na počátku nového věku: *čaloun* (podle města *Châlon-sur-Marne* čti [šalon sūr marn]). *Châlon nad Marnou*), *koberce*, *gobelín* (podle příjmení *Gobelín*), *kravata*, *toaleta*, *blůza*, *kostým*, *fábor*, *kaloun* (z *galon*), *manžeta*, *pudr*, *krém*, *maringotka*, *grenadina*, *griotka*, *žampion*, *ručáda*, *kočička*, *marmeláda*, *biskvity*, *bombón*, *preferans*, *marjáš*, *ruleta*, *notes*, *akord*, *blanšet*, *blamáž*, *rutina*, *reportáž*, *remíza*, *reliéf*.

Anglická slova najdeme nejčastěji v sportovním názvosloví. To jsou ovšem přejetí zpravidla z poslední doby: *klub*, *box*, *tenis*, *fotbal*, *gól*, *back* [bek], *skaut*, *ring*, *drive* [drajv], *servis*, *stop*, *bridž*, *snetr*, *buldozer*, *džip*, *trusť*, *tank*, *rum*, *džus*, *džentlmen*, *víkend*, *skútr*, *škeč*.

Ze západních jazyků přešlo do češtiny poměrně méně slov ze španělštiny (*torrádo*, *sombrero*, *ranč*, *tágo*, *tango*, *rumba*, *rodeo*, *gaučo*, *toreador*, *karíma*, *karambol*, *platina*, *armáda*, *vanilka*), z ostatních neslovanských

jazyků evropských ještě méně (např. švédské *ribstol*, *skanse*, finské *sauna*, *kambala*, norské *fjord*, *slalom*, holandské *jola* (druh plachetní lodí), *krab*, *gouda* (z m. jm. *Goudy*), rumunské *beča*, *bryzna*, *kočkodan*, maďarské *gaté*, *baganče*, *čáka*, *husar*, z islandštiny *gejzír*).

Slova původem exotická

V českém slovníku najdeme i slova, jejichž kolébku musíme hledat velmi daleko od střední Evropy. Jak se k nám dostala slova *čaj* a *thé* z Číny, jsme již slyšeli; z čínštiny pochází také slovo *kaolín* (podle horů Kao-ling „vysoká hora“). Od Japonců přišla slova *sakura*, *kimono*, *karakiri*, *mikádó*, *džudo*, *rišša*, *gejša*, od Malajců *kečup*, *gong*, *bambus*. Eskymáci nám dodali slovo *kajak*, Indiáni *kanoe*, *kakao*, *čokoláda*, *totem*, *tomahavk*, *guáno*.

Výpůjčky z jazyků slovanských

Značná část slovní zásoby českého jazyka pochází ještě z dob praslovanské jednoty, tedy z dob, kdy jednotlivé slovanské jazyky jako samostatné jazyky neexistovaly. Taková slova ovšem žijí ve všech nebo ve většině slovanských jazyků, např. *hrách*, *mouka*, *moudrý*, *plítki*, *žiti* aj. Tato slova označujeme jako *s l o v a n s k á*.

Když se jednotlivé slovanské jazyky osamostatnily, vznikala v nich i dále nová slova, která však zpravidla náležela do slovní zásoby jednoho jazyka (v češtině *chystat*, *kachna*). Mnoho slov ze slovanských jazyků jsme přejali v době národního obrození (po r. 1800). Tehdejší spisovná čeština nemohla se starou slovní zásobou vyhovět všem potřebám vyjadřování, zejména odborného. Nedostatek byl odstraňován jednak slovy nově tvořenými, jednak slovy převzatými z jiných jazyků slovanských. Ne všechna se ovšem udržela (*lučba*, *mluno* — elektřina). Z ruštiny jsou např. slova *bebočka*, *bodrý*, *bohatýr* (pův. perské), *car* (z lat. caesar), *dějství*, *dlužno*, *janťur*, *lyže*, *mochna* (z ukraj.), *mrož*, *něha*, *paluba*, *podnos*, *pyl*, *samovar*, *sopka*, *step* (z ukrajinských), *stvol*, *treska*, *vzduch*, v novější době *bolševik*, *tepluška*, *kočchoz*, *rozvědka*, *úderník* aj. Z polštiny pocházejí slova *bádat*, *deptat*, *kořalka*, *kreslit*, *lodýha*, *zdroj*. Ze srbocharyvátštiny jsou slova *četa*, *dvorana*, *halena* (pův. turečtina), *junák*, *kučá*, *lastura*, *opánek*, *pohlavár*, *zástava* (= prapor).

Česká slova v cizině

Přejatá slova nejsou jen v češtině, nýbrž ve všech jazycích. Také z češtiny přecházela slova do cizích jazyků, zejména do jazyků sousedních národů. Když K. Capek napsal drama Rossum's Universal Robots (Rossumovi univerzální roboti), které se hrálo na mnoha světových jevištích, proniklo

slovo *robot* (utvořené K. Čapkem od *robotovati*) do mnoha jazyků. Také slovo *polka* (taneč z Hradecka, tančený poprvé v Praze 1831, nazván polka na počest Poláků, tehdy u nás populárních) přešlo do mnoha jazyků. Český název pro středověkou pušku *pišťala* přejala Francouzka v podobě *pistolet* [tři pistole] a označovali jím menší příruční stříelnou zbraň. S novou zbraní jsme pak zase přejali i její francouzské jméno *pistole*. A tak slovo z češtiny přejaté do francouzštiny se opět vrátilo do češtiny, ovšem v pofrancouzštěné podobě. Nejvíce českých slov přejali naši sousedé, Němci: *dudy* — *Dudelsack*, *houfnice* — *Haubtze*, *křen* — *Kren*, *bič* — *Peitsche*, *stehlík* — *Stieglitz*, *čížek* — *Zeisig* aj.

Résumé (i resumé) na konec

Toho titulku s cizím slovem jsme užili úmyslně, protože se v celé kapitole mluví stále o cizích slovech. *Résumé* [rezimé] neznamená nic jiného než shrnutí, krátký obsah. Pochází z francouzštiny, ale „kořinek“ má latinský. Résumé si jistě přečtete pozorněji než shrnutí; působí „vznešeněji, učeněji“ než slovo české. Ale nyní už to resumé čili shrnutí (můžete si vybrat).

Slovní zásoba každého jazyka se rozmnožuje přejímáním slov z cizích jazyků sousedních nebo jejich prostřednictvím (např. slova z orientálních jazyků). Cizí slovo se přizpůsobuje českému jazyku hláskově (i pravopisně), často se obměňuje i význam. Slova z o m á c n ě l á se tak přizpůsobila češtině, že jejich něčeský původ rozezná jen odborník (*růže*, *škola*, *vzduch*, *čaj*). Mezi zdomácněnými slovy tvoří zvláštní skupinu slova, která patrně pocházejí z jazyků dávných obyvatelů Evropy, jejichž jazyky však neznáme; říkáme jim slova p r a e v r o p s k á (*kapr*, *beran*).

Na mnoha přejatých slovech je jejich cizí původ každému zcela zřetelný. Některých z nich užíváme všichni zcela běžně (*rádio*, *elektrina*, *socialismus*, *republika*, *fotbal*), jiných užíváme jen v odborném vyjadřování (*notativ*, *logaritmus*, *pianissimo*, *symposion*). Z latinských a řeckých základů se stále tvoří nová slova, např. *televize*, *kosmonautika*. Bývají společná mnoha jazykům; jsou to slova m e z i n á r o d n í.

5. Půjdete na fotbal, nebo na kopanou?

(O užívání slov přejatých)

Na otázku v nadpisu můžete odpovědět, že je to pěšky jako za vozem. Můžeme užít slova našeho i přejatého a není v tom žádný rozdíl. Podobně říkáme, že jsme něco slyšeli v rozhlasu nebo v rádiu. Neplatí to však o všech přejatých slovech. Např. musíme říci, že jsme se divali na televizi, protože

102

českou náhradu za slovo *televize* nemáme. Při vzniku televize se sice nabízel česká náhrada, např. *rozvid*, tvořená podobně jako *rozhlás*, ale toto slovo se neužalo.

A tím jsme se dostali k prvnímu důvodu, proč užíváme přejatých slov: Některých cizích slov musíme užívat, protože za ně nemáme české náhrady: *republika*, *prezident*, *hymna*, *ministr*, *telefon*, *motor*, *film*, *fotografie*, *socialismus*, *éter*. O jejich užívání tedy rozhoduje jejich potřeba.

Nejsou dvě slova s týmž významem přepychem v jazyce? Nač kopaná a fotbal? Nestačilo by jen slovo české? Nestačilo. K slovu *fotbal* máme odvozená slova *fotbalový*, *fotbalista*, *fotbalistický*. Jsou to slova potřebná a nelze je nahradit slovy domácími, protože od slova *kopaná* nelze tvořit slova odvozená. O užívání cizího slova tu rozhoduje jeho potřeba a slovo *kopaná*. Ale už vás slyšíme namítat: Proč se tedy v jazyce drží český výraz *kopaná*?

Všimněme si názvů her: *odbjíjená*, *košíková*, *házená*, *vybíjená*. Slovo *kopaná* se svou podobou do té řady dobře hodí, a proto se v jazyce nejen dobře drží, ale je mnohem častější než slovo *fotbal*.

Když se naši dědové naučili hrát hokej, přejali ovšem i řadu jiných hokejových pojmenování, především slovo *pušk*. Bylo mu dobře v češtině, o čemž svědčí, že mu rozumí dodnes každý školák. Ve snaze počestit sportovní názvosloví bylo slovo *pušk* nahrazováno slovem *tuš*; to původně označovalo *disk*, ale v tom významu se neužalo a bylo tedy „volné“. Ve spisovném jazyce se užalo, užívali ho sportovní novináři, ale obecně se neužalo, hokejoví diváci nadále říkali *pušk*. Snad jim nepřipadalo dost české (a vskutku je podezření z cizího původu), a proto asi bez odporu přijali nový název *hokej*.

Možností, kdy při vyjadřování můžeme volit mezi slovem domácím a přejatým, je mnoho. Někdy mezi nimi není v užívání žádný rozdíl (*rozhlás* — *rádio*, *branka* — *gól*) a mluvčí volí ten nebo onen výraz podle okamžité potřeby (mohli by diváci místo „gól“ volat „brankááá“?), někdy i podle osobní záliby. Někdo užívá některého přejatého slova častěji, ba nadbytečně

103

ně. Nadbytečné užívání může působit strojeně, užívání přejatých slov v nesprávném nebo nepřesném významu působí i směšně.

Většího počtu cizích slov se užívá v odborném vyjadřování, ve vědě. Odborné vyjadřování musí být přesné, proto užívá slov s přesně vymezeným obsahem, tzv. *terminy* (odborných názvů). Terminologickými názvy bývají často slova cizí, mezinárodní. Jejich výhodou je přesnost a mezinárodní srozumitelnost. O užívání cizích slov v odborném a vědeckém vyjadřování rozhoduje *účelnost*.

Nenapadlo vás, proč se např. v lékařství užívá tolika cizích názvů (termínů)? Ne, to není proto, abychom lékařům nerozuměli, jak se někdy lidé domnívají. Označí-li lékař naši chorobu jako *bronchitis chronica*, vědí lékaři na celém světě, že trpíme vleklým zánětem průdušek, a mohou nás léčit; český název by jim nebyl k užítí. Touž výhodou mají i cizí pojmenování lékařských nástrojů (*skalpel, peán...*), přístrojů i jejich součástí atd.

6. O potížích s demokracií, diskusí a s imperialismem (Výslovnost cizích slov)

S demokracií, diskusí a imperialismem jsou na světě rozmazané potíže, ale v češtině jsou potíže i s výslovností těchto slov.

● I malý školáček umí správně vyslovovat slova *diktát, platina, ministr*, protože ví, že se slabiky *di — ti — ni* v cizích slovech vyslovují tvrdě (*dy — ty — ny*). Rozpaky, ale zbytečné, nám dělá jen slovo *dikobraz* (a časopis *Dikobraz*), které bylo přežato z ruštiny (složeno z *dikij* = divoký a *obraz*). Vyslovujeme [dykobraz] i [řikobraz]. Méně už víme, že se v zakončení tyto slabiky vyslovují dlouze: lokomotiva [-týva], nikotin [nykotýn], feminum [-nýnum], recidiva [-dýva].

Krejcar a demokracie

V minulém století, to ještě u nás vládli habsburští císařové, platilo se u nás zlátkami a krejcar. *Krejcar* (z německého *Kreutzer*) byl drobný peníz. Krejcar už dávno nemáme, ale dosud se říká, že něco „nestojí ani za grejcar“, „nemá ani grejcar“. V obecné češtině se totiž vyslovovalo a dosud vyslovuje „grejcar“. Tato výslovnost *h* jako [g] proniká i do spisovné výslovnosti. A tak vedle [krejcar] se objevuje i [grejcar]. A podobně je to i u slova *inkoust, pláškát*, atd. Avšak výslovnost *h* jako [g] objevuje se i v ně-

kteřích jiných slovech, v nichž to spisovná výslovnost nedovoluje. Spisovně vyslovujeme *k* (ve shodě s pravopisem) např. tato slova: *balón, cirkus, krém, motocykl, dělíkáni, dekret, byrokracie* — a také *demokracie*. Sociálně demokratické se musíme stále učit, ale musíme se naučit i spisovné výslovnosti slova demokracie [-kracij].

Diskuse o výslovnosti slova diskuse

Vlastně není o čem diskutovat. Výslovnost spisovné češtiny (1978) uvádí jako spisovnou výslovnost [diskuse]. Ale nespisovná výslovnost (se *z*) proniká i do spisovných projevů. Potíž je v tom, že se *psané s* v cizích slovech vyslovuje:

- a) jako *s*: *adresa, agrese, komise, renesance, profesor, režisér* (kdysi se v těch slovech psávalo *-ss*),
- b) jako *z*: *kursista* (kurs), *pulsovat* (puls)... v příponě *-ismus* (socialismus). V ostatních případech se vyslovované [z] obvykle píše z (psaní s se jen připouští): *organizace (organisasiace), iluze, próza a také prezident, univerzita, filozofie, gymnázium*.

Neplatí tedy, že se každé psané *s* skutečně také jako *s* čte, a proto vznikají potíže zejména u těch slov, která svým zakončením připomínají slova, v nichž se vyslovuje *z*. A tak podle *transfúze, iluze* objevuje se nespisovná výslovnost (i pravopis) u slova *diskuse* [-uze].

Většinou se ve výslovnosti *s* nebo *z* v cizích slovech nechýbje. Pamatujeme si však výslovnost se [s] v těchto slovech: *diskuse, režisér, disonance* (nesoulad), *demise* (odstoupení z úřadu, např. z vlády). U slova *resort* (obor působnosti), *disertace* (vědecké pojednání), *renesance* se vedle spisovné výslovnosti se [s] objevuje hovorová výslovnost se [z].

S imperialismem jsou potíže

Jsou, v politice i v jazyce. Naši starostí jsou ty potíže jazykové.

Nenajdeme školáka, který by chybil v psaní a výslovnosti těchto slov: *Marie* [marje], *fiala* [fijala], *milion* [milijón]. Každý ví, že se v těch slovech vyslovuje — třeba se nepíše — hláska *j*: říkáme jí *přechodové j*.

V obecné výslovnosti však pozorujeme, že se v některých slovech oslabuje anebo vůbec vynechává hláska *i*: „imperialismus“, „materialismus“, ve spisovné výslovnosti to není možné: *imperialismus* [-rija-], *materialismus* [-rija-]. Ale také jen *material*, *materiálový* [-terijá-], nikoli „matriál“...

Dvojitá tvář písmene x

Písmeno *x* je, jak jsme již slyšeli, cizincem v naší abecedě. Označuje vyslovované hlásky [ks] nebo [gz]:

- Z interpunkčních znamének bývá nejproblematičtější užití čárky. Obecná pravidla o kladení čárek stanovují, že čárkou oddělujeme:
- uvnitř věty jednoduché souřadné spojené výrazy, pokud nejsou spojeny spojkami *a, i, nebo, ani, či* v poměru slučovacím
  - uvnitř souvětí souřadné spojení vět hlavních nebo vět vedlejších, pokud nejsou spojeny spojkami *a, i, nebo, ani* v poměru slučovacím
  - uvnitř souvětí věty závislé od vět řídicích
  - všechny samostatné nebo volně připojené výrazy, jakož i rozvíte přechodníkové konstrukce

Hranice slov v písmu

Slova oddělujeme v písmu mezerami. Existují případy, kdy dvě slova vytvářejí velmi těsný celek. Pokud lze chápat takovéto spojení jako jedno slovo, píše se buď dohromady, anebo se spojovníkem.

Dohromady se píše tzv. příslušné spřežky (např. *nahoru, zčásti, občas, vpravo*). Protože u mnohých takových výrazů ještě zřetelně pocítujeme jejich původ a vnitřní složení, je možné je psát i odděleně (*bezpochyby/bez pochyby, zpočátku/z počátku, poprvé/po prvé*).

Přídavná jména složená se píše dvojím způsobem:

- se spojovníkem, jestliže jsou obě složky ve vztahu slučovacím (ve vztahu vzájemnosti) a první složka je zakončena na *-sko, -čko, -ně* a *-ově* (např. *literárně-hudební, česko-polský, dumajsko-oderstý*)
- dohromady, pokud přídavné jméno vzniklo z ustáleného spojení přídavného a podstatného jména (např. *vysoká škola* → *vysokoškolský, literární věda* → *literárněvědný*), pokud jsou obě složky ve vztahu slučovacím, ale zakončeny na *-o* (např. *sladko-kozyešý*), a u přídavných jmen, jejichž první člen je tvořen podstatným jménem (např. *struskovápenatý*)

Je-li nutno na konci řádku slovo rozdělit, dělí se jen slova výceslabičná, a to na hranici slabik.

4. Nauka o slovní zásobě

Základní jazykovědnou disciplínou, která zkoumá slovní zásobu, je lexikologie. **LEXIKOLOGIE** je jazykovědná disciplína, která zkoumá slovní zásobu, tj. souhrn všech slov určitého jazyka. Za základní jednotku slovní zásoby je tradičně považováno **SLOVO**.

Slovní zásoba češtiny obsahuje kolem milionu slov. **Jádro slovní zásoby** tvoří nejčastější, nepostradatelné pojmy (např. pojmenování rodinných vztahů, času), které ovládá každý. Ostatní slovní zásoba je proměnlivá.

Souhrn slov, která ovládá jeden uživatel jazyka, se nazývá **individuální slovní zásoba**. Dělí se na **individuální zásobu**:

- **aktivní** – slova, která jedinec nejen zná, ale také je bez problémů užívá (u dospělého člověka je to asi 5 až 8 tisíc slov)
- **pasivní** – slova, kterým sice jedinec rozumí, ale sám je neuzívá (průměrně 40 tisíc slov, závisí na vzdělání)

Pojmenování a slovo

Zhromadili pojmenovat nějaký jev (předmět, situaci, osobu apod.), přiřadíme mu nějaký jazykový výraz (např. velkmu čtyřnohému zvířeti s chobotou přiřadíme výraz *slon*). Nejčastějším prostředkem pojmenování skutečnosti je slovo.

SLOVO je ustálená jednotka jazyka, která je tvořena skupinou hlásek (výjimečně hláskou jedinou) a má vlastní význam.

lova.

pojmenovávají skutečnost (všechna slova plnovýznamová, např. *stůl, zpívat*) poukazují na skutečnost (zájmena, např. *my, tamta*) vyjadřují pocity a napodobují zvuky (citoslovce, např. *fuji, tik-tak*) pomáhají vytvářet věty (spojky, předložky, částice, např. *nebo, pod, at*) nemají obecný význam a označují jedinečnou skutečnost (vlastní jména, např. *Věra, Latinská Amerika*)

Pojmenování mohou být nejen **jednoslovná** (*karate, okolo*), ale i **víceslovná**, která jednu skutečnost označují několika slovy (*tryskové letadlo, šicí stroj*).

Víceslovné pojmenování (soustavy) je spojení dvou či více slov, která však tvoří z významového hlediska nerozdělitelný celek.

Slovo se nejčastěji vyskytuje jako **odborný název (termín)**, např. *kysečina, omá, volka vonná, skok o tyči*, či **frazologické spojení (frazém)**. Frazém je zálečné, často metaforické a expresivní spojení slov. Může být dvojitého typu: **vešměné** je mluvnický formováno až při konkrétním užití ve větě (např. *dopadnout bledě – Petr věra dopadl bledě*).

Úsnova kapitoly:

- Lexikologie
- Slovní zásoba
- **Pojmenování a slovo**
- Slovo
- Víceslovné pojmenování
- Druhy pojmenování
- **Slovo a jeho význam**
- Slova a mluvnický význam
- Jednoznačnost
- a mnohoznačnost
- Homonyma
- Synonyma a antonyma
- **Vševy slovní zásoby**
- Slova neutrální a příznaková
- **Změny slovní zásoby**
- **Změna významu slov**
- Metafora a metonymie
- **Spojování slov v pojmenování víceslovné**
- **Přejímání slov z cizích jazyků**
- Tvoření nových slov
- Slovníky a jejich druhy

Poznámky:

Moderní slovní zásoby je tvořena slovy, která jsou tvořena skupinou hlásek (výjimečně hláskou jedinou) a má vlastní význam.

Pojmenování mohou být nejen jednoslovná (karate, okolo), ale i víceslovná, která jednu skutečnost označují několika slovy (tryskové letadlo, šicí stroj).

Víceslovné pojmenování (soustavy) je spojení dvou či více slov, která však tvoří z významového hlediska nerozdělitelný celek.

Slovo se nejčastěji vyskytuje jako odborný název (termín), např. kysečina, omá, volka vonná, skok o tyči, či frazeologické spojení (frazém). Frazém je zálečné, často metaforické a expresivní spojení slov. Může být dvojitého typu: vešměné je mluvnický formováno až při konkrétním užití ve větě (např. dopadnout bledě – Petr věra dopadl bledě).

- větně má podobu hotové věty jako pořekadla, rčení, pranostiky, přísloví (např. *Všude dobře, doma nejlíp. I mistr tesař se někdy utne.*)
- Podle původu můžeme rozlišit pojmenování:
  - **značková**, jejichž slovtvorný původ není zřetelný (tzv. kořenová slova nejstarší slovní zásoby, např. *nos, voda, dům*)
  - **popisná**, u nichž lze vysledovat vztah k jiným slovům (*kapesník, topitč*)

V souvislém textu se skutečnost pojmenovává těmito způsoby:

- **přímé pojmenování** – jejich význam je ustálen (např. *železo, bílý sníh*)
- **neprímé pojmenování (obrazné)** – místo ustáleného pojmenování se užívá je jiné (*vítř pláče, dóvt jedná báseň*)
- **pojmenování přirovnáním** – pomocí přirovnávacích slov (*jako (by), co (by), než* (např. *pevnější než skála, nese se jako pán*)
- **pojmenování opisem (perifráze)** – např. *maloval čerta na zeď* (= strašil)
- **slova příležitostná (okazionalismy)** – vytvořená pro určitou příležitost, hlavně v poezii (např. *čas kostičerný – Holan, smuteňka – Skácel*)

Slovo a jeho význam

Každé slovo má stránku obsahovou (významovou) a formální (zvukovou nebo grafickou).

Př. Obsahová stránka slova *pes* je tvořena pojmy jako zvíře, čtyřnohý, řád šelem, chlupatý, štěká apod. Formální stránkou slova *pes* je v mluveném projevu seskupení hlásek (resp. fonémů) *p. e. s.* v psané podobě pořadí grafemů *p. e. s.*

Slovo má význam:

- **slovní (lexikální)** – věcný, obsahový význam, který označuje jev skutečností, slovo ho má samo o sobě (např. *pes* je druh čtyřnohého savce, řád šelem atd.)
- **mluvnický (gramatický)** – slovo ho získává až při zapojení do věty, vyjadřuje různé mluvnické kategorie jako pád jmen, čas sloves (např. *pes* je podstatné jméno v I. pádě, jednotném čísle, rod mužský životný)

Podle toho, které z těchto významů slova vyjadřují, třídíme je na:

- **lexikální**, která mají jen slovní význam (citoslovce, příslovce)
- **lexikálně gramatická**, která mají slovní význam a ve větě i významy mluvnické (podstatná a přídavná jména, zájmena, číslovky, slovesa)
- **gramatická**, která sama o sobě nemají význam, vyjadřují vztahy slov a vět (předložky, spojky, částice)

Jedno slovo může označovat jednu skutečnost, ale i více předmětů. Rozlišujeme proto slova:

- **jednoznačná** – mají jen jeden význam (zvláště odborné názvy, vlastní jména, např. *Krkonoše, sasanka*, ale i některá běžná slova, např. *mládež*)
- **mnohoznačná** – mají více významů (patří k nim většina slov)

MNOHOZNAČNOSTI (POLYSEMIE) je jev, kdy slovo má vedle svého základního (původního) významu jeden či více významů druhotných (odvozených).

Poznímký:

Původ slov zkoumá jazyko-
vědný obor **etymologie**

Ze slohového hlediska je
možno pojmenování vnímat
jako **automatizované**

(stále se opakující obrat,
např. *Všechno nejlepší, k na
rozeninám!*) nebo **aktuální**

zvané (jazykový prostředek,
např. *Všechno nejlepší, a
než ti vítáme!*). Původně akti-

vizované pojmenování: křesť-
se užívá příliš často, se ča-
sem stává automatizovaným.

Mezi formou slova a jeho
významem neexistuje žádná
vztah. O libovolnosti form
svědčí i to, že stejné jev
může být v různých jazycích
označován různě (např. *pes*
je *anjli. dog, něm. hund, u
oblatka, čín. kout*)

mluvnický význam
(viz kap. 6, str. 59)

Vedle svých slovních a m-
luvnických významů mohou
mít slova významy svými
řecí (např. *prohlašovat* –
losť, *kameru* – ůha)

Slovní význam zkomolá o-
zvané **lexikální senar**
ka (semantologie, význam
gramatické morfolo-
a syntax

Př. Slovo *koruna* má:

základní význam – kruhová ozdoba hlavy jako odznak panovnícké hodnosti,
druhotné významy – např. jednotka měny (*švédská koruna*), rozvětvená část
stromu (*koruna jabloně*), vrchol (*skladba je korunou jeho tvorby*) atd.

Mnohoznačnost vzniká nejčastěji přenášením slovního významu na základe
vnější podobnosti (*Jazyk v ústech – jazyk u bop*) nebo vnitřní souvislosti (*Jazyk
jako řeč*) jeví.

Od mnohoznačnosti je nutné odlišovat **HOMONYMIÍ (SOUZVUČNOST)**.

Homonyma (slova souzvukná) jsou slova, která znejí stejně, ale mají odlišný
význam a původ, není mezi nimi žádná významová spojitost. Formální shoda
je náhodná.

Př. Slovo *raketa* označuje 1. druh letacího stroje (přejato z němčiny), 2. pátku
s pružným výpletem (přejato z angličtiny).

Homonyma vznikají kupříkladu při tvoření slov od podobně znějících, ale
různých základů (např. *vino – vinný sřík x vína – vinný muž*) nebo při přejímání
slov z cizích jazyků (např. se setkalo od původu české slovo *kolář* jako stopa po
olě a podle latinského *collegium* přejaté slovo *kolář*, ubytovna studentů).

Krajově patří k homonymům i tzv. **nepravá homonyma**, která se shodují buď
v psané, nebo jen ve zvukové formě:

homografy se shodují jen v psané podobě, vyslovují se rozdílně (např. *panický*
[panický] od slova *panika* [panyka] a *panický* [panický] od *panic* [panic])
homofony se shodují jen zvukově, píší se jinak (*leď do piti – leť vzduchem*)

se slovní zásoby lze podle významových souvislostí vydělit další skupiny slov,
 které se seskupují na základě **SYNONYMIÍ** a **ANTONYMIÍ**.

Synonyma (slova souznačná) jsou slova, která mají různou formu, ale stejný
nebo podobný význam, označují stejnou skutečnost.

• *átim – budova – stavba – stavení – obydlí – barák – chatlupa – chýše – vila...*

• *šle rozsahu shod rozlišujeme synonyma:
úplná*, která mají zcela stejný význam a lze je mezi sebou kdykoli zaměnit
(např. *hezky – pěkný, jazykováda – lingvistika*)

• *zásečná*, která mají téměř stejný význam, ale liší se významovým odstínem
 (zubní *kaz – vada řeči*), citovým zabarvením (*kouřit – hultit*), stylistickým
 (žitím (*krajíc – skýva*), intenzitou výrazu (*volat – jéčet*) apod.

antonyma (opozita, slova protikladná) jsou slova, která jsou významově
pačná, protikladná. Označují jevy stejného druhu, ale opačných vlastností.

• *den – noc, vysoký – nízký, nahote – dole, jít – stát, pod – nad*,
které členy dvojice antonym se navzájem zcela vylučují (*rub – líc*), jiná nikoli
obohou mít i střední člen (*bílý – šedý – černý*).

Poznímký:

Všechny významy umoh-
zných slov jsou uvedeny
v heslovém odkazový slo-
ře vkladovém slovníku

Každé homonymum má
druh ve základových slo-
niku – samostatně nebo

Některá slova se shodují
v různých výpřech křem
in homonymy a zřetelně

Synonyma mohou být v psané
podobě stejné slova
umozní tímto om-
přesnosti. Neopř. zřetelně
jeví podobnost slov, která
by měla být různá

Přehled synonymních
zřetelně v souvislosti
slova, které jsou stejné
českých synonymních

• *člověk, člověk, lid, obyčej,
mohár, byt, síp, státní
převládá, státní, státní
bážíva, zřetelně, státní,
zřetelně, státní, státní,
státní, státní, státní*

Vrstvy slovní zásoby

Slovní zásoba obsahuje jednak slova **neutrální**, která jsou použitelná jakýmkoliv mluvčím v jakékoli situaci (např. *mit, pod, kočka*), jednak slova **příznaková**, která odlišuje zvláštní zabarvení, příznak.

Příznakem slova je jeho spisovnost/nespisovnost:

- slova spisovná jsou hovorová (*koukat, holka*), knižní (*hvozd, chrabrý*), odborná (termíny) a básnické poetismy (*luna, of*)
- slova nespisovná pocházejí z obecné češtiny, nářečí, profesní mluvy, slangu a argotu

Dobové zabarvení vyděluje ve slovní zásobě:

- slova **historická** (**historismy**), která pojmenovávají již zaniklé skutečnosti (např. *dráb, kádrovák*)
- slova **zastaralá** (**archaismy**), která se už neuvžívají a ustupují novějším slovům (např. *drahný čas* = dlouhý, *anžto* = protože)
- slova **nová** (**neologismy**), která jsou nově utvořená nebo přejatá a dosud ve slovní zásobě zcela nezakotvila (např. *zohlednit, chlébánek, rogalo*)

Citové zabarvení (**expressivita**) rozlišuje slova podle citového vztahu na:

- kladně zabarvená
- slova **familiární**, užívaná v důvěrném styku (např. *miláček, pejsánek*)
- **hypokoristika** (domácké obměny jmen, např. *mamka, Pája*)
- **dětská** slova, užívaná dospělými při rozhovoru s dětmi (např. *hačat, papu*)
- **eufemismy** (zjemňující nevhodnou skutečnost, např. *zestnout* místo *umřít*)
- záporně zabarvená
- slova **hanlivá** (pejorativa, např. *bába, špíče*) a některá slova **zveličelá** (augmentativa, např. *psíčko*)
- slova **zhrubělá** (např. *tlama, žrát*) a **vulgární** (např. nadávky *hajzl, kráva*)
- **dysfemismy** (slova zveličující nepřijemnou skutečnost, např. *chcípnout*)

Změny slovní zásoby

Slovní zásoba se neustále proměňuje. Slova z jazyka mizí, zanikne-li skutečnost, kterou označovala, jiná slova vznikají spolu s rozvojem lidského poznání (mimo jazykový vliv). Ke změnám ve významu a formě slov však dochází i přímo uvnitř jazyka.

Slovní zásoba jazyka se mění několika způsoby: změnou významu slov, spojováním slov ve víceslovná pojmenování, přejímáním z cizích jazyků a tvorbě nových slov.

Změna významu slov

Slova mohou postupem času získat nový význam (stát se mnohoznačnými) nebo svůj význam měnit. Může dojít k:

- **rozšiřování významu** (např. *zápas* byl původně druh střetnutí s chytáním za pas, dnes znamená boj, utkání všeobecně)
- **zúžování významu** (např. *másto* bylo původně jakékoli mazadlo, dnes označuje jen tuk z mléka)

Poznámky:

Slovo může mít i více příznaků zároveň, např. *záchvat* je dysfemismus i slovo nespisovné.

Prvky národního jazyka (viz kap. 3, str. 6-9)

Historismy se užívají zejména na odborných historických pracích, archaismy jako stylová slova v umělecké literatuře.

Slova familiární a hypokoristika jsou často zdrojem neologismů.

Některá slova jsou přiznána v spisovnosti, určitému stylu. Např. termíny jsou znaky odborného slovní zásoby. **Výslovná přízvukovost** (viz kap. 9, str. 2)

Vznik nových významů u existujících slov se nazývá **semantické tvorbou** (přeměšením slovního významu)

Základními způsoby obohacování významu slov je přenesení významu:

METAFORA je přenesení pojmenování na základě vnější podobnosti předmětů. Společný znak nebývá podstatný, ale nápadný.

Př. Slovo *zebra* označovalo pruhované zvíře - přeneseno bylo i na přechod pro chodce, vyznačený pruhy na silnici. Podobně *zub* v ústech → zub pily, *mandle* jako plod → mandle v krku (podobný tvar).

METONYMIE je přenesení pojmenování na základě věcné, vnitřní souvislosti předmětů.

Př. Spojení *vyplít sklenici* znamená vyplít tekutinu ve sklenici. Podobně přenesení jmen fyziků na fyzikální jednotky (např. *ampér*), autora na jeho dílo (např. *čas-Capka*), materiálu na výrobek (např. *nosit králička*), děje na předměty (např. *laška na učení*), dále *samota* u lesa, *Londýn hlásí* atd.

Průhem metonymie je **synekdoch**, při níž se zaměňuje pojmenování celku částí. Pojmenování části se přenáší na celek (např. *kolo* jako součást i jako jízdní plod), pojmenování celku se přenáší na část (např. *angreš* jako rostlina i plod).

ovně význam se dále může posunovat tímto způsobem:

apelačtivizace proprií - vlastní jméno (proprium) se stává obecným (apelativem), např. biblické jméno *Lazar* se mění v obecné jméno *lazar* (nemocný člověk), podobně *manšestr* (podle angl. města, kde se vyráběl), *dončuán* (podle literární postavy) apod.

konkretizace abstrakt - abstraktní jméno se stává konkrétním, např. *psaní* (děl) - *psaní* (dopis)

abstraktizace konkrét - konkrétní jméno se stává abstraktním, např. *hádro* jako část plodu - *jádro problému*

oslabování a zesilování významu

eufemismus (*coleta* místo *záchod*) a dysfemismus (*hajzl* místo *záchod*)
hyperbola (*nadsázka*) - pojmenování zveličující skutečnost (*děsné krásný*)
ironie - užití pojmenování v opačném významu s cílem zlehčit, zesměšnit (*Pěkné počasí, co? To je mi pořádek!*)

Spojování slov v pojmenování víceslovná

kteřé kombinace slov se pevně ustalují a stávají se samostatnými jednotkami vni zásoby s vlastním významem. Vznikají souloví (např. *vyšoká škola*) a frázy (řčení, potekadla, pranostky apod.).

Přejímání slov z cizích jazyků

Jímání slov mezinárodních a cizích je podmíněno politickými, ekonomickými kulturními kontakty mezi národy. Čestina přejímala a přejímá slova z nejrůzších jazyků ve všech historických etapách svého vývoje. Slova se přejímají proto, že s rychlým rozvojem společnosti, vědy a techniky řeba pojmenovat nové jevy (např. *laser, televize, aliance*). Nejčastěji se cizí za objevují jako termíny nejruznějších oborů lidské činnosti a zaručují tak

Poznámky:

V umělecké literatuře se využívá i tzv. **aktinální metafora a metonymie**, které mají opačným směrem reality. Podobnost byvaného foto typu velmi vzájemně spíše asociativně, např. *face-surgery* - *pleťka bezsvětlosti* (P. Háss)

Přesahování významů jasnějším začínáním psaní - malým nismenem

Může dojít ke znečištění čistě věcného významu - zhoršování estetického působení archaismy, hypokoristiky, familiárního jazyka

Dysfemismus - dysfemismus (viz kap. 9, str. 2)

Výslovná přízvukovost (viz kap. 9, str. 2)

Slova s významem přejímání cizích slov nazýváme **prvky národního jazyka** (viz kap. 3, str. 6-9)

mezinárodní srozumitelnost a jednoznačnost (např. *adjectivum, marketing*). Od slova cizího původu se také lépe tvoří odvozeniny, zvláště je-li jeho český ekvivalent víceslovným pojmenováním (např. *přídavné jméno - Ů; adjektivum - adjektivum*).

Cizí slova vnímáme v češtině buď jako **zdomácněná**, u nichž si cizí původ už ani neuvědomujeme (např. z turečtiny *klobouk*, z polštiny *závoj*, z italského *salám*), nebo cizí. Míra přizpůsobení češtině a zdomácnění je přitom různá. Některá jsou běžná a jejich výslovnost, skloňování i pravopis se přizpůsobily (např. *auto, přémie*), jiná si zachovávají původní výslovnost i pravopis a jsou nesklonná (např. *science fiction*).

K jazykům, ze kterých byla slova do češtiny přejímána, patří:

- latina a řečtina – zejména v minulosti (např. *doktor, nota, škola; tyrán, atlas*)
- slovanské jazyky – hlavně z doby národního obrození (např. rus. *vzáduch, pol. orov, sloven. zbojník*)
- němčina – asi nejvíce slov díky historickým a územním kontaktům (např. *hrbítov, knechtík, talíř, plech, špice*), řada slov z fernesinických slangů (např. *vercajk, majzlík, šichta*)
- francouzština – slova z oboru módy (např. *fazána, blůza, barel*)
- italština – např. hudební terminologie (např. *soprán, tempo, duet*)
- angličtina – nejčastější zdroj v současnosti, např. termíny sportovní (*hokej, tréning*), počítačové (*bite/baj, hardwar*)

Tvoření nových slov

Jediným způsobem, při kterém se skutečně obohacuje slovní zásoba, tedy vznikají zcela nová slova, je tvoření slov. Děje se odvozováním, skládáním nebo zkracováním. Slovo tvoříme zvláštní kapitole (č. 5).

Slovníky a jejich druhy

Slovníky podávají ucelený souhrn slov určitého jazyka nebo jisté oblasti.

Prvním základním typem slovníků jsou slovníky **překladové**, které převádějí slova z jazyka do jazyka. Jsou nejčastěji dvojjazyčné (např. čtyřsvazkový Velký anglicko-český slovník, Academia 1991–1993).

Druhým typem jsou slovníky **výkladové**, které vysvětlují význam slova nebo pojmu tímž jazykem. Existují dva typy výkladových slovníků:

- **Naučné (encyklopedie)** podávají výklad slov spolu se širším poučením v nejrůznějších oborech lidské činnosti. Všeobecné encyklopedie shromažďují poznatky ze všech oborů (např. Ottův slovník naučný, 1888–1909; Malá československá encyklopedie, 1984–1987), specializované encyklopedie se zaměřují na určitý obor (např. Technický slovník naučný, 1927–1939).

- **Jazykové** vykládají slovní a mluvnický význam slova, jeho původ, výslovnost a užití. Největší je Příruční slovník jazyka českého (zkratka PSJČ, 1935–1957, 9 svazků, přes 250 000 hesel), mladší je Slovník spisovného jazyka českého (SSJČ, 1960–1971, v roce 1989 rozšířen ze 4 na 8 svazků), praktický jednosvazkový je Slovník spisovné češtiny pro školu a veřejnost (SSČ, nejnovější přepracované vydání z roku 1994).

Poznámky:

Spisovnost cizích slov
(viz kap. 2, str. 21)

Zvláštním způsobem přejímání je tzv. kalkování
vzor se doslovně přeloží
(např. *sub-scribere - přezdívat, im-Bild sein - být v obraze*)

Nauka o tvorbě slov
(viz kap. 5, str. 52–57)

Slovník zachycující veškerou slovní zásobu jazyka
dob se nazývá **thesaur**
Pro češtinu se hojně používá pracovník Komenický (viz přílohu a jeho domněnky)

Slovníkem je také slovník spisovné češtiny I. II.

Cromé překladových a výkladových slovníků existují i početné slovníky speciální, např.:

Cizích slov – vykládají méně známá slova (např. Akademický slovník cizích slov I, II, 1995)
frazologické – shromažďují ustálená slovní spojení (např. Slovník české frazeologie a idiomatiky, 1983–1994)
etymologické – vykládají původ slov (např. V. Machek: Etymologický slovník jazyka českého, 1971)

frekvenční – zachycují četnost výskytu slov (např. J. Jelínek, J. V. Bečka, M. Tešitelová: Frekvence slov, slovních druhů a tvarů v českém jazyce, 1961)
historické – o slovní zásobě některé historické epochy (např. J. Gebauer: Slovník staročeský, 1903–1906)

retrogradní – slova abecedně uspořádána podle pořadí písmen od konce (např. M. Tešitelová, J. Petr, J. Králík: Retrogradní slovník současné češtiny, 1986)
terminologické – slovníky názvosloví nějakého oboru (např. Slovník slovenské lingvistické terminologie, čtrnáctijazyčný, 1977)
dialektologické – slovníky nějakého nářečí

Posledních letech jsou pro praktické použití oblíbené mnohasvazkové všeobecné encyklopedie na nosičích CD-ROM. Kromě Ottova slovníku naučného jsou do elektronické verze zpracovány např. Encyclopaedia Britannica nebo Všeobecná encyklopedie Diderot. Mnohé slovníky a encyklopedie jsou k dispozici i na internetu (např. www.britannica.com, www.diderot.cz).

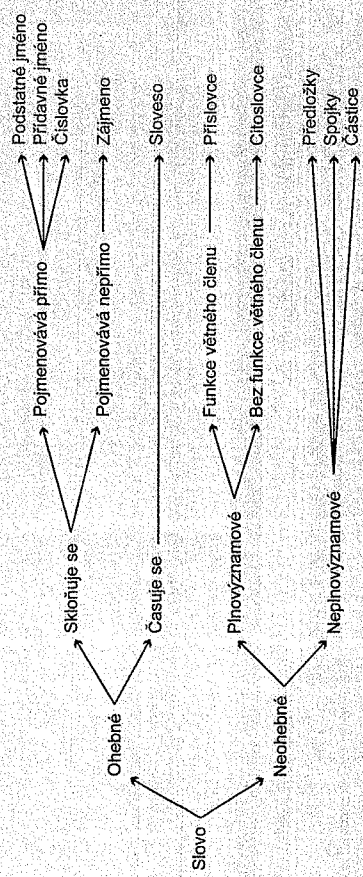
Poznámky:

Existují i další speciální slovníky, např. slovníky synonym, vlastních jmen, slangů

zvláštní způsob přejímání je tzv. kalkování

Pro češtinu se hojně používá pracovník Komenický

Slovníkem je také slovník spisovné češtiny I. II.

2 Graf trřídění slovních druhů

3 V souvislosti s větěnými členy se můžeme setkat s termínem **predikativum**. Predikativa jsou někdy považována za samostatný slovní druh, většina mluvnic je však považuje za druh příslovcí charakterizovaný jejich funkcí – vytvářejí sponu se slovesem **být**. Typické je pro ně zakončení na *-o* a vyjadřování modalit (je *nutno*, není *možno*, ale také *bylo by třeba*, je *důstno*, *pošrnoumo*, *chtědno* apod.).

4 **Přechody slovních druhů**

- Substantivizace adjektiv je pojmenování pro přechod přídavných jmen k podstatným
- *nemocný člověk – nemocný, cestující člověk – cestující, volající člověk – volající*
- Prepozicionizace je proces, při němž z podstatných jmen vznikají tzv. sekundární (nevasiní) předložky
- *vzdálem k tvé absenci, díky jeho aktivitě, během letních prázdnin*
- Adverbializace je ustmutí předložky a jména v jeden tvar
- *kvěsazru, narozdíl, zaruzidatě, užžž*
- Konjunkcionalizace označuje proces, v němž slovo nabývá slovnědruhové platnosti spojky
- *zatluzco, mezitřím, polom*
- Partikulizace je proces, v němž vznikají částice ze slov s původně jinou slovnědruhovou platností
- *To mě potřžž! To si piš!*

9.1 KE TVORENÍ SLOV OBEČNĚ

TVORENÍ nových slov v českém jazyce a stavbu slov již utvořených se zabývá **SLOVOTVORBA** neboli **DERIVOLOGIE**, jejíž latinský název je odvozený od jednoho ze základních slovtvorných způsobů – odvozování (derivace).

Nová slova vznikají na základě potřeby mluvčích vytvářet pojmenování pro nové jevy, předměty a skutečnosti. Zcela nová slova – **NEOLOGISMY** – jsou však vytvářena poměrně vzácně. Ve většině případů tvorení slov se jedná pouze o jejich znovuvytváření neboli reprodukci, neboť slova, která mluvíci utváří na základě daných slovtvorných jazykových postupů, již většinou existuje, avšak patří do jeho pasivní slovní zásoby. V případě potřeby je znovu vytvořeno, tedy reprodukováno. V souvislosti s výše uvedeným se slovtvorba zabývá třemi oblastmi jazyka:

- **PROCESEM TVORENÍ** zcela nových slov (neologismů)
- **PROCESEM REPRODUKCE** slov v jazyce již existujících
- **UTVŔŘENOSTI** slov (jakožto výsledků slovtvorných procesů)

ZÁKLADOVÉ SLOVO je termín pro slovo, z něhož vzniklo slovo nové. Nově vzniklému slovu se obecně říká **slovo odvozené**.

- TVŔŘENÍ
- REPRODUKCE
- UTVŔŘENOST
- ZÁKLADOVÉ SLOVO
- ODVOZENÉ SLOVO
- MORFÉM
- ODVOZOVÁNÍ
- MOTIVACE
- FUNDACE
- SKLADÁNÍ
- ZKRACOVÁNÍ

9.2 MORFÉM, TVAROTVORNÝ ZÁKLAD A TVAROTVORNÝ FORMANT

Slovní tvary ohebných slov lze rozdělit na tzv. morfémy (některé mluvnické synonymně používají termín morf, obsah těchto jednotek však není zcela totožný). **MORFÉM** označuje nejmenší strukturální jednotku nesoucí určitý význam, charakteristickou vlastností je zejména její stavební funkce (zapojení ve struktuře slova). Hranice mezi jednotlivými morfémy se označuje jako morfematically šev.

Nejobecnější segmentace slovního tvaru je na tvarotvorný základ a tvarotvorný formant. **TVAROTVORNÝ ZÁKLAD** je ta část slova, která se při ohýbání nemění (část slova po oddělení koncovky), **TVAROTVORNÝ FORMANT** je zbyvajících část slova, ta, která se při ohýbání obměňuje.

Slovní tvar (pád, číslo, rod)	TVAROTVORNÝ ZÁKLAD	TVAROTVORNÝ FORMANT
kněha (1., j., žen.)	kněh-	-a
praletům (3., mn., muž.)	pralet-	-ům
žen (2., mn., žen.)	žen-	0
učitelovi (3., j., muž.)	učitel-	-ovi

TVAROTVORNÝ ZÁKLAD A TVAROTVORNÝ FORMANT

9.2.1 DRUHÝ MORFÉM

V tvarotvorném základu lze rozlišit díleč morfémy, z nichž každý vyjadřuje určitý druh významu ▶ **Kap. 10**. **KŔŘEN** neboli **SLOVNÍ ZÁKLAD** je část slova nesoucí lexikální význam, je společná všem příbuzným slovům a dále ji nelze dělit (*mněž-sk-y, před-měst-í, ryž-něk-ů*). Složeniny obsahují tolik kořenů, z kolika slov se skládají (*trub-ol-ů, zeleň-o-modř-o-žlut-ý*).

Slovní tvar se může skládat z více druhů morfémy. Mezi hlavní patří **PŘEDPŔRY** (přefixy), které se připínají před kořen; v jednom slovním tvaru jich může být i více (*up-řz-chválit, řz-řz-řz-řz*). Přípony (sufixy) se připínají za kořen slova, v rámci jednoho slova jich může být několik (*do-ruč-ova-řel-k-á*). Předpony a přípony nazýváme souhrnným latinským termínem – **AFIKY**.

- **TVAROTVORNĚ PŘÍPŔNY** jsou dvojího druhu:
  - **KONCOVĚ** (běžně označované jako tzv. koncovky): pádové u jmen (*les-žm, hezk-ý, m-žlto*), osobní v ozn. zp. přiř. č. a rozk. zp. sloves (*kap-uj-í, kap-uj-že*), rodové v přičestích a předhodnicích (*kap-ova-l-á, kap-ova-n-á*, *kap-uj-řez, kap-ova-v-ří*)
  - **ZVLÁŠTNÍM PŘÍPADEM KONCOVĚHO MORFÉMY** je tzv. **NULOÝ MORFÉM**: jeho místo je zpravidla obsazeno koncovkou, někdy však koncovka není formálně vyjádřena, přesto nese toto „prázdné místo“ určitý význam, patří do stavby morfémy daného slova; při morfematickém rozboru budeme nulový morfém označovat „0“
- **NEKONCOVĚ**: přípona přičestí činného (*kap-ova-l-a*), přípona přičestí trpného (*kap-ova-ř-o*), přípona předhodnicí minulého (*kap-ova-ř-š*)
- **KMENOTVORNĚ PŘÍPŔNY** slouží především k přiřazení slova k určitému typu skloňování (jména) či časování (slovesa). Po jejich odtržení od slova zůstává tzv. **KMEN** slova. Jména (podstatná jména, přídavná jména, zájmena a číslovky) mají zpravidla kmen stejný. Slovesa mají dvojitý kmen – rozlišuje se kmen přítomný a minulý; tyto kmény se významně uplatňují při tvorbě slovesných tvarů.

Základní pojmenovací (onomaziologické) kategorie

- Mutace je změna lexikálního významu slova (např. *les – lesník, věsta – věštec, strom – stromní, bílý – bělido*)
- Transpozice označuje přechod slovního druhu k jinému, přičemž lexikální význam je stejný (*nezrozuměl jako podstatné či přídatné jméno, zelený – zelená, bílý – bílá*)
- Modifikace znamená přidání nějakého významového příznaku navíc (*bláznivý – obliáznivý, topil – utopil, bílý – obilný*)
- Adaptace je začlenění cizího slova do české slovní zásoby pomocí české slovotvorné předpony či přípony bez změny či s mírnou obměnou významu (např. *leser – ležerák*)

9.3 ZÁKLADNÍ SLOVOTVORNÉ ZPŮSOBY

9.3.1 ODVOZOVÁNÍ

Odvozování (derivace) je základním slovotvorným způsobem českého jazyka. Před slovo základové se klade předpona, za kmen základového slova se připisuje přípona. Odvozování pomocí předpon, přípon, dále např. pomocí zvrátěného zájmena *se/si* či tzv. záponou (postfixem) – *kdo-si, koho-si* apod. – se může vzájemně kombinovat.

9.3.2 ODVOZOVÁNÍ JIMEN

Podstatná jména se odvozují převážně příponami, k tvorbě podstatných jmen pomocí předpon dochází poměrně zřídka. Jsou to předpony předložkové (např. *pod-, nad-, nad-*), předložkové (*pod-, nad-*), předložkové (*pod-, nad-*) a předložkové (*pod-, nad-*).

Odvozováním příponami vznikají podstatná jména těchto pojmenovacích kategorií (následující tabulka však uvádí pouze příklady, neobsahuje celou škálu):

Podstatná jména se odvozují převážně příponami, k tvorbě podstatných jmen pomocí předpon dochází poměrně zřídka. Jsou to předpony předložkové (např. *pod-, nad-, nad-*), předložkové (*pod-, nad-*) a předložkové (*pod-, nad-*).

Předpona	Kořen	Přípona (s koncovkou)
ná-	moř-	-ník
pa-	-hor-	-ek
do-	-chvil-	-ný
roz-	-vod-	-nit
u-	-zem-	-nit

9.3.3 SŘÍDÁNÍ HLÁSEK

Na uvedených příkladech se již ukázaly některé hláskové změny, k nimž při odvozování slova dochází. Tyto změny označujeme jako SŘÍDÁNÍ HLÁSEK, latinským pojmem ALTERNACE – určitá hláska nebo hlásková skupina základového slova je zaměněna jinou zvukově blízkou hláskou či hláskovou skupinou. Sřídání hlásek se děje podle určitých pravidel.

PRI SŘÍDÁNÍ SOUHLÁSEK DOCHÁZÍ KE:

- Měkcení: d/d' (had – hádát), v'f (bohát – bohátě), v'n (jelen – jeleně), v'ř (dobry – dobře), v's (broch – brošit), z/z' (žaknit – žaknat), c'č (vějece – vajíčka), b'ž (noha – nožka), g'ž (dermatolog – dermatoložka), ch'š (střecha – střecha), k'č (ruka – ručka)
- Tvrdnutí: d/d' (loď – loďka), v'k (plavit – plát), v'n (honit – hon), v'ř (castrát – castrárna), ž/h (pězet – běht), š/h (přist – sprženout), o/k (skočit – skoček)
- Alternativy hláskových skupin: sk/s'f (miska – mstička), žk/z'f (přečka – přežička), sk/š'f (česky – češtiná), sk/š'f (hrnska – hrnsička), žk/ž'f (tuška – tužička), ck/č'k (řečky – řečička), sv'š'f (město – měšťan), sv'š'f (očistit – čistit), zd/z'f (pozdrat – zpozdrání)

TVORENÍ SLOV V ČESKÉM JAZYCE

9.3.1.1 ZÁKLADNÍ SLOVOTVORNÉ VZTAHY – MOTIVACE, FUNDACE

Slovo můžeme nahližet ze dvou rovin, a to z hlediska formy a z hlediska významu. Ve slovotvorbě stojí na prvním místě z hlediska formálního pojem **FUNDACE**, jemu paralelní po významové stránce je pojem **MOTIVACE**.

SLOVOTVORNÁ MOTIVACE je významový vztah mezi slovem nově utvořeným a tím, ze kterého vzniklo, tedy vztah významové příbuznosti. Podle toho lze rozlišit slova motivovaná – odkazují ke slovu, z něhož byla utvořena – a slova nemotivovaná, u kterých není patrný žádný vztah k jinému, základovému slovu.

Ze slovotvorného vztahu motivace byl odvozen pojem **SLOVOTVORNÉHO VÝZNAMU** odvozeného slova. Slovotvorný význam musíme odlišovat zejména od **LEXIKÁLNÍHO VÝZNAMU** (popř. gramatického významu), s nímž se síce může shodovat, mnohdy jsou však lexikální a slovotvorný význam odlišné. Tak např. ve slově *odvozoval* jsou lexikální a slovotvorný význam totožné – doručujete), je ten, kdo něco doručuje (gramatický význam je dán gramatickými kategoriemi – 1. p. m. žv.). Ale již např. u slova *zelenina* se slovotvorný význam váže na přídavné jméno zelený, z něhož bylo slovo zelenina odvozeno, ale lexikální význam neoznačuje pouze zelené druhy zeleniny, je podstatně širší. Stejně tak např. *sedláck* pouze neseledl. koně, *truhlář* nevyrábí pouze truhly a *stolář* stoly.

Vilém Mathesius označuje slova motivovaná termínem slova popisná a slova nemotivovaná jako značková: „Pojmenování, které nám jazyk podává, abychom jím zachytili drobné úseky skutečnosti, jsou buď popisná, anebo značková. Rozdíly záleží v tom, že pojmenování popisné, když se s ním poprvé setkáme, nám samo alespoň trochu umožní představit si, co znamená, ale pojmenování značkové nás v takovém případě nechá zcela na holičkách. Snadná pochopíme, čím to je. Pojmenování popisné si můžeme s pomocí jiných příbuzných slov rozdělit alespoň na dvě části, z nichž každá má svůj věcný význam. Když pojmenování značkové nic takového nepřipouští. Příklady zase nejlépe ukáží, co tím vším myslím. Vezměme třeba slovo palírna a slovo okříti. Kdo se poprvé setká se slovem palírna, jestli si vzpomene na jiné slova stejného znění, jako jsou například slova barvírna, bursma, čistírna, holírna, kreslárna, učírna atp. a uvidí, že slova zakončená na odvozovací příponu –irna zřejmě mají mírně podobný význam, jako se projevuje různost vyjádření první části slova, snadno doplnitelnou na úplně sloveso (barvit, brousit, čistit, hollit, kreslit, učit atp.). Vyjde, že slovo palírna znamená místo, kde se dřevní materiál suší, u něhož se ráčí palit. ... Pomáhá tedy slovo palírna tomu, kdo se s ním poprvé setká, ulehčí mu, co znamená, a je proto pojmenování popisné. Naproti tomu zůstaně ten, kdo se setká poprvé se slovem okříti, neprosto, bez rady a nezburde mu nežli se zeptat někoho pouštěného. Teprve od toho se dozví, že je to ze dřeva vytláčená mísa na zadělávání těsta. Je tedy slovo okříti pojmenování značkové.“

(Vilém Mathesius, Jazyk, kultura a slovesnost, Praha 1982)

U SAMOHLÁSEK NASTÁVÁ:

- Krácení (práce – pracovat, lélat – let, lípa – lipový)
- Dloužení (zpravovat – zpráva, kámen – kamínek, udělit – udělel)
- Sřídání samohlásek (kuře – kuřata, řídít – ředitel, svatý – světec)
- Vznik nové samohlásky (prošba – prosebný, zamknout – zamknat, poslat – posel)
- Zámik samohlásky (čekat – počkat, lev – bí, suchý – suchou)

9.3.2 SKLADÁNÍ

SKLADÁNÍ (kompozice) je tvoření slova ze dvou (výjimečně ze tří) základových slov či slovotvorných základů. Slovotvorný proces skládání není v českém přísti částí, je typický např. pro němčinu. Skládáním vznikají složeniny (kompozita), které mají dva (zřídka tři) slovotvorné základy – nazýváme je členy složeniny. Místo, kde se členy složeniny setkávají, se označuje jako morfoloický šev složeniny.

- **SLOŽENINY VLASTNÍ** jsou takové, jejichž členy nemůžeme rozdělit, nejsou samostatnými slovy (minimálně jim nebývá první část složeniny vlastní). Členy složeniny bývají spojeny tzv. spojovací vokálem neboli konektem. *-o-* (černozem, močratiště, velkoměsto, novověk, teplotně), méně častěji *-i-* (svitáplav, vlastivěda, desetiletovna), *-e-* (děpěpis, kožaluh, kožedělní) a nebo konektem zcela chybí (trojlístek, strojnístř, dvojlístak)
- **SLOŽENINY NEVLASTNÍ (SPŘEŽKY)** vznikají přímým spojením slov, která mohou stát samostatně, zpravidla v obráceném slovosledu: *okamžik – mlžk oka, vlastizrádce – zrádce vlasti, pravděpodobný – podobný pravdě*. K nevlastním složeninám patří tzv. citátové spřezky (*budizvěstěmu, báhvíco, lakseparůž*) a přislovočné spřezky (*nahoru, dohromady, vevlku, zpravidla, mermomocí, bohůžeh, přesto, potichu* atd.)

9.3.3 ZKRACOVÁNÍ

ZKRACOVÁNÍ (abreviace) je slovotvorný proces, při němž vznikají zkracovaným základového slova zkratky a slova zkratková (chovají se jako ohebná slova – dají se sklóbovat). Zkracování je projevem a důsledkem jazykové ekonomie. Věcný význam zkráceného slova se nemění.

- **ZKRATKOVÁ SLOVA** (tzv. skupinové zkratky) vznikají spojením počátečních hlásek nebo slabik vícečetného názvu, např. Česká dopravní kancelát – *Čedok*, Sázková kancelát – *Sazka*, Poštovní filatelická služba – *Pofis*. V psaném projevu se zkracují často používaná slova, jako např. *atd.* (a tak dále), *aj.* (a jiné), *atp.* (a tak podobně), *p.* (pan), *př.* (paní) – pokud vzniká zkratka z prvního a posledního písmene slova, píše se zpravidla bez tečky
- **INICIALOVÉ ZKRATKY** vznikají z prvních písmen (inicial) jednotlivých slov vícečetného názvu, např. *FF UK* – Filozofická fakulta Univerzity Karlovy, *VZP* – Všeobecná zdravotní pojišťovna, *USA* – United States of America. Pokud se zkratka píše s tečkou a je na konci věty, píše se tečka pouze jedna

V běžné mluvě se někdy i inisialové zkratky skloňují, např. *ODS* (Občanská demokratická strana) podle vzoru žánia (*ODSke bez ODStky atd.*)

Seznam zkratk a zkratkových slov najdeme ve Slovníku spisovné češtiny pro školu a veřejnost.

10.1 STAVBA SLOVA

Vícečetná slova jsou zpravidla složená z několika rozlišitelných částí, které nazýváme **MORFÉMY**. Morfém je nejmenší prvek, který sám o sobě nese určitý druh významu a plní určitou funkci. Ve většině případů se jedná o funkci konstrukční, tedy o spojování morfémů s morfémy jinými, a vytváření tak samostatného slova či slovního tvaru.

Obor jazykovědy zabývající se morfémami jakožto stavebními významovými jednotkami se nazývá **MORFEMATIKA**. K rozlišení morfémů dospívá zejména dvěma způsoby:

- Porovnává slova s podobným tvarem a zjišťuje, jak se obměnou jejich morfeačnické struktury mění význam. Tímto způsobem se vydělují jednotlivé morfémy, jejich funkce a význam (např. *mýt, se, učít, se, dozvědět, se; rozprávát, rozdělit, rozdmýchat*)
- Sleduje, jak se změnil lexikální význam slova při náhradě jednoho morfému jiným (např. *zapsat, vypsat, sepsat*)

Slovo základové	Slovo odvozené	Alomorfy
ruka	ruce, ručka	ruk-/ruc-/ruč-
běžet	běh	běž-/běh-
množství	množstevní	stv-/stev-
přítel	sprchnout	přš-/prch-

10.2 MORFEMATIČKÁ STRUKTURA SLOVA

Při morfeačnickém rozboru se tradičně postupuje od konce slova k jeho počátku; stejně budeme postupovat při rozboru slova na morfémy také my:

- **KONCOVKA** tvoří úplný závěr slova: *nes-ž, žen-ž, vés-ž*
- **PŘÍPONA** (sufix) se připojuje ke kořeni slova, často může být přípon i více: *loč-nik, děl-ž-t, nos-f-žd-žt-t*
- **KOŘEN** (radix) je nejdůležitější a nezbytnou součástí slova, je nositelem lexikálního významu, ve všech příbuzných slovech se vyskytuje tenýž kořen: *lež-en, lež-ov-ý, lež-ov-ec*; ve složeninách mohou být dva, popř. i tři kořeny: *ok-a-mžik, čern-ž-o-moř-č-o-bíl-ý*
- **KMEN** je označení pro tu část slova, která vznikne po odstranění koncovky – tedy kořen a přípona (přípony): *žič-iz-el-ž-k-a, obr-ov-žk-ý, prac-ov-žt*
- **PŘEDPONA** (prefix) stojí na začátku slova před kořenem: *žd-ps-a-t, žř-nes-u, žřž-les*

Předpona	Kořen	Přípona/přípony	Koncovka
roz-	-kaz-	-ova-čr-	-ý
bez-na-	-děl-	-n-	-ý
do-	-něs-	0	-t
0	uč-	-i-tel-	-ovi
ne-	-js-	0	-em
ná-	-moř-	-ni-ok-	-ý
0	hlíd-	-a-č	0

Kmen	Koncovka
roz-kaz-ova-čn-	-ý
bez-na-děl-n-	-ý
do-něs-	-t
uč-i-tel-	-ovi
ne-js-	-em
ná-moř-ni-čk-	-ý
hlíd-a-č	0

V podrobnějších mluvnických českého jazyka se můžeme seikat s detailnějším rozdělením typů morfémů a jejich názvů (opět postupujeme od konce slova).

- **Tvarovné přípony**
  - tvarovné přípony koncové (koncovky):
    - pádové (u jmen): *žen-g, říz-ent; hrad-u, stro-f, párn-ov-é, mlad-žm-u, naš-žho*
    - osobní (u sloves označovacího způsobu přitomného času a rozkazovacího způsobu): *děl-i-žm, nes-e-ž, řp-l-ž*
    - rodové (v přičestích a přechodnicích): *zpiv-a-t-ž, řsk-n-ž, pros-ž, do-něs-ž, u-děl-a-v-ž, u-děl-a-v-ž*
    - infinitivní: *zpiv-a-t, nes-ž*
  - tvarovné přípony nekonečné:
    - přípona přičestí činného: *děl-a-t-ž, zpiv-a-t-ž*
    - přípona přičestí trpného: *děl-ž-ž, nes-ž-ž*
    - přípona přechodnicí minulého: *do-něs-ž-ž, za-zpiv-a-v-ž*
- **Kmenovné přípony** rozlišují u sloves tzv. kmeny přítomný a kmeny minulý. Od těchto kmenů jsou tvořeny další slovní tvary, jejichž základní funkce je přiřadit slovesu k určitému typu časování: *kup-žle/kup-žle-t-ž, zpiv-žle/zpiv-žle-t-ž, nes-ž-ž/nes-ž-ž-ž* (kmenovná přípona chybí)
- **Slovotvorné přípony** mění lexikální význam slova, často lich stojí více vedle sebe: *cvič-žle-ž, pros-ž-ž-a-t, kultur-žle-ž-k-a*
- **Kořenový morfém** (tradiční kořen slova): *lež-ov-ý, žič-iz-el-č*
- **Slovotvorná předpona** (tradiční předpona slova): *žd-ž-ž, žř-ž-ž, žř-ž-ž-ž*